

כנישתא

מחקרים על בית הכנסת ועולמו

3

ספר זיכרון לדב רפל ז"ל

בעריכת

יוסף תבורי

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

המערכת

דוד אדן-ביוביץ, בנימין בר-תקוה, אפרים חזן, יעקב שפיגל, דניאל שפרבר

הספר יוצא לאור בסיוע:

בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן

קרן סגן הנשיא למחקר

הקתדרה לתלמוד ע"ש זלמן וליאה גספר, אוניברסיטת בר-אילן

מסת"ב 965-226-326-5

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן

אין להעתיק קובץ זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,

מגנטי או מכאני (לרבות צילום, מזעור והקלטה)

ללא אישור בכתב מהמו"ל

נדפס בישראל - תשס"ז

דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

לתולדות ה"יד" המורה באצבע בספר העברי ובמנהגי קריאת התורה

סיני תוראן

"בעת אשר האצבע מצביעה לעבר הירח, השוטה מסתכל על האצבע", אומר פתגם בודהי קדום.¹ הבחנות דומות בין הסתכלות "על" לבין הסתכלות "לעבר" או "מעבר" – אם תרצה: בין סימן למסומן – וגם לקח דומה, משתקפים בדרשת התנאים בקשר להרמת ידו של משה במלחמת עמלק (שמות יז:יא).² מכל מקום, המאמר שלפנינו מעיין ומתמקד דווקא באצבע הרומזת, כמוטיב חזותי ואמנותי. סימן זה מוכר לנו (בצורת יד קטנה הפושטת את האצבע) לא רק מתולדות תרבות הכתיבה והקריאה העברית, אלא גם משימושו המחודש במחשב. בפרק הראשון של המאמר אשרטט את גלגולי סימן זה בספר העברי,³ על פי מדגם מצומצם, עם הבחנות ראשוניות על דרכי שימושו. בשאר

1 הפתגם, בניסוח זה, הופיע על קירות פריס כגרפיטי במרד הסטודנטים בשנת 1968. הפתגם זכה לפופולריות בעולם המערבי בעקבות פרסומם של ליקוטים של כתובות אלו, מבלי להצביע על מקורותיו; ראה, למשל, Oliver Bernard, *Finger Points at the Moon: Inscriptions from Paris, May 1968*, [s.l.]: Tuba Press, 1989. קלמאר, המזרחנית, שהפנתה אותי למקור קדום אחד: D. T. Suzuki, *The Lankavatara Sutra: A Mahayana Text*, London: Routledge & Kegan Paul, 1932, p. 169. ראה פתגם דומה מג'מאיקה: H. L. Mencken, *A New Dictionary of Quotations*, New York: A. A. Knopf, 1942, p. 400.

2 על ידיו של משה במלחמת עמלק, ועל נסים נוספים, ראה משנה ראש השנה ג:ח; מכילתא, מסכתא דעמלק, בשלח, פרשה א, מהד' הורוביץ, עמ' 179–180; מ' כהנא, המכילתות לפרשת עמלק, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 258. עיין גם תהלים ח:ד; מדרש תהלים ח:ו; S. Pines and W. Z. Harvey, "To Behold the Stars and the Heavenly Bodies", *Immanuel*, 20 (1986), pp. 33–37.

3 על סימנים "פרי-טקסטואליים" אחרים ועל חשיבותם למחקר, ראה באופן כללי: מ' בית-אריה, "תולדות הפקתם של כתבי-יד עבריים בימי-הביניים – קדמה או נסיגה?", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שמיני, חוברת 12 (תש"ס), עמ' 228–229; "הפלאוגרפיה של קטעי הגניזה הספרותית", תעודה א (תש"ס), עמ' 198–199. עם זאת, רק מספר מועט של תיאורי כתבי-יד מפורטים מתייחסים לסימנים אלה, ראה דוגמאות: M. Beit-Arié, *The Makings of the Medieval Hebrew Book, Studies in Palaeography and*

פרקיו המאמר עוסק בתולדות מנהגים אחדים הקשורים לקריאת התורה, ובתולדות החפץ המשמש לקורא בתורה ונקרא כיום "יד" ברוב עם ישראל. בפרק השני אציע את הבעיות שטרם נפתרו בקשר לנושא זה, ואביא מקורות השופכים אור על ראשיתו של השימוש בחפץ המדובר. הפרק השלישי בא להטיל ספק בנכונות הבנת המקור ההלכתי הקדום ביותר לכאורה, שכל דיון בתולדות ה"יד" המשמשת בקריאת התורה מבוסס עליו עד היום. בפרק הרביעי אציע הצעות שונות בנוגע לתולדות מנהגי קריאת התורה הקשורים ל"יד", ביניהן על הזיקה בין הסימן הגרפי של ה"יד" הפושטת את האצבע לבין עיצובו האמנותי של החפץ שמסתייעים בו בקריאת התורה. אותו פרק דן גם ברקע האמנותי והפולקלורי של המוטיב "יד" ובמשמעותו במנהגים הנזכרים.

א

סימן היד הקטנה עם "אצבע פשוטה" נמצא בשימוש בדפוסים עד היום, ומוכר לקורא מדפוסים עמודי התווך של כל הספרות הרבנית כולה: הם נמצאים למכביר בדפוסים השלחן ערוך, בדפוס וילנא של התלמוד הבבלי, ב"ערוך השלם" ועוד. מדפיסי הספר העברי השתמשו בו מן המאה הט"ז.⁴ נביא כאן דוגמאות בסדר כרונולוגי, יחד עם התייחסויות מתוך הספרים עצמם לדרך שמשמשים בסימן. ראוי לשים לב למגוון השימושים בסימן:

(א) ספר הדקדוק (באזל, רפ"ה), הכולל את ספר הבחור של ר' אליהו בן אשר הלוי אשכנזי, המכונה "אליה הבחור" (נפטר בשנת ש"ח), עם תרגום לטיני בידי המדקדק סבסטיאן מינסטר, בצירוף מאמרים נוספים ממינסטר על לשון המקרא⁵ (איור 1). אופן השימוש בסימן מוגדר בהקדמה לספר הבחור (עמ' d4) במילים אלו: "וזה לך האות בכל מקום שאבאר ואחדש איזה דבר מלבי תמצא תבנית יד נוגעת על שפתו מבחוץ מראה באצבע לאמור בזה ראה וחדש יחדש לך דבר מה..." (וגם ליד מילים אלו תמונת היד הקטנה מופיעה בגיליון).

(ב) שו"ת דוד הכהן מקרפו (קושטא, אליעזר בן גרשום שונצינו, רצ"ז).⁶ המביא לבית הדפוס, ר' דוד ויטל (חתנו של המחבר), כותב מעבר לשער: "ולהיות כי מרוב פלפולו היה מאריך בכל תשובה לכן ראיתי לתת סימן לדבר... וקראתי לכל תשובה מהם בית ולכל פרט ממנה חדר ובכל מקום אשר שם החדר כתבתי מבחוץ יד מורה באצבע החדר ההוא עם הסימן מהו א' או ב' או ג'..."

Codicology, Jerusalem: Magnes Press, 1993, pp. 160–167 (להלן אפנה לספר זה בקיצור: "הספר העברי"), וראה גם את פרסומיהם של א' ריכטר, י' גולדין, ד' גולינקין, ל"מ ברת ומ' כהנא שצינתי במאמרי "פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי", תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 486–487, הערות 170, 173.

4 עד כה לא מצאתי דוגמה לשימוש בסימן זה בדפוסים-ערש העבריים.

5 *Grammatica Hebraica absolutissima Eliae Levitae Germani [...]* Sebastian Münster, *Institutio elementaria in Hebraicam linguam*, Basel, 1525

6 כותרתו: "זה ספר תשובות הגאון..."; דפוס צילום (עם מבוא מאת מ' בניהו): ירושלים, תשמ"ח.

(ג) אליה בחור (ראה עליו לעיל, [א]), מסורת המסורת (ויניציאה, רצ"ח). לפני ההקדמה כתוב: "...בכל מקום שאחדש בספרי זה איזה דבר חדש וכלל גדול אשר לא קדמני בו אדם תמצא תבנית יד נוגעת על שפתו בגליון מראה באצבע..." – ומילים אלו כמעט חוזרות על אלו שהבאנו לעיל מספרו של המחבר הנדפס בבאזל, ראה לעיל, (א).
(ד) אליה בחור, ספר טוב טעם (ויניציאה, רצ"ח). השימוש בסימון אינו מתואר בספר ואינו ברור.

(ה) שלמה ן' מלך, מכלל יופי (קושטא, ש"ט).⁷

(ו) רמב"ם, משנה תורה (ויניציאה, בראגדין, ש"י–ש"א). סימני ה"יד" מצביעים על המקומות בטקסט שעליהם מוסבות הגהותיו של מהר"ם מפדואה בגליון (והן ארוכות למדי בדרך כלל). מעבר לשער כתוב: "בכל מקום שמצאנו שם מילתא דתמוה כתבנו בהעתק אשר ממנו נדפס בגליון בחוץ מה שנראה לנו ולסימן שמאתנו יצא כתבנו שם אמר המגיה והצבנו עליו יד פושטת אצבעה ורומזת על המקום אשר שב אליו".⁸
(ז) ספר דניאל, אין טויטש... (באזל, 1557). יד עם אצבע פשוטה מצביעה על שמות המדפיסים, מימין ומשמאל.⁹

(ח) זהר (קרימונה, ש"ח–ש"כ).¹⁰ תיאור השימוש בסימן ה"יד" דומה לאלו שבספרי ר' אליה בחור שהובאו לעיל (א, ג): "...גם לפעמים צירת [!] יד מראה באצבע באיזה בית מאיזה מאמר לומר ראה זה דבר חדש הוא..."¹¹.

(ט) במדרש תנחומא, מהד' עזרה מפאנו (רבו של הרמ"ע מפאנו; מנטובה, שכ"ג) מצוי הסימן 28 פעמים לסמן את ההוספות של המהדיר: "...אנן מהכא מתנינן לה הציבי לך ציונים עשו ציונים לתורה וכו'. על כן אסמן אציין כל מאמר שלם אשר נתוסף בו על הראשונים... כל מקום אשר תראו בגליון יד פושטת שם תמצאו את אשר כבר אמרתי תוספות ויתורי' על הראשונים..."¹².

(י) מחבר הפירוש "חלקת מחוקק" לשלחן ערוך, אבן העזר, והפירוש "מאירת עינים"

7 ראה: א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים: מאגנס, תשכ"ז, עמ' 105.

8 ניסוח זה מהדהד בדברי המהדירים החריפים (מעבר לשער) במהדורת יושטיניאן המתחרה, שיצא לאור באותו זמן: "...ואמנם לפי שאחרים קפצו וימהרו להדפיסו באופן בלתי שלם בהיותם מתאווים למצוא בו ממון רב הוכרח אדונינו להדפיסו קודם זמנו ולדחוק השעה גם כי רבים מהחכמים אשר באלו הגלילות הרהיבוהו פתוהו בנועם אמריהם להדפיס עוד הספר הנפלא הזה אשר לא יכלו להתאפק על רב אחד מרבני פדואה אשר רצה לעמוד במקום גדולים ולהניח יד פושטת על הספר הנורא הזה ושמו השתדלותם כדי שבני אדם לא יוכרחו לקנות הספר שהוא לאפס זולתו. והתנדבו להמציא לו ספרים מוגהים מוכתרים בחידושי יקרים ובפרט העירו לבבו לסמן מראה מקו' הדינין בטור ובסמ"ג איפה הם חונים..."

9 ראה תעתיק ומהדורת פקסימיליה: hrsg. W.-O. Dreessen, H.-J. Müller, Göppingen: Kümmerle, 1978.

10 ראה: מאיר בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים: מכון בן-צבי ומוסד הרב קוק, תשל"א, עמ' 121 ואילך.

11 הקדמה. לא ברור מה נחשב ל"חדש" בעיני המהדירים; לא ידועה לי שום הבהרה על דרך השימוש בסימן. השווה בניהו (לעיל, הערה 10), עמ' 33.

12 בשער.

לשלחן ערוך, חושן משפט (שניהם נדפסו בקראקא, ת"ל) משתמש בסימן ה"יד" לסמן את המקומות שבהם הוא חולק על פוסקים קודמים בפירוש הדברים או בפסיקה, וגם להצביע על "חידושיו". ראה בהקדמתו ל"מאירת עיניים".¹³ סימן זה היה בשימוש בדפוסים ספרים לועזיים קדומים,¹⁴ ואומץ על ידי מדפיסיהם מתרבות הכתיבה הכללית של ימי הביניים;¹⁵ הוא נקרא "יד קטנה" (manicula) בפליאוגרפיה הכללית,¹⁶ ונקרא index, digit וכדומה במונחי מלאכת הדפוס.¹⁷ הסימן

13 סימן ה"יד" היה בשימוש בדפוסים גם במאות הבאות, אלא שקם לו מתחרה, במאה הי"ז במיוחד: סימן הכוכב, והייתה חפיפה בין שימושיהם. הכוכב מסמן דעה מקובלת כהלכה, למשל במשניות בעריכת ר' מנשה בן ישראל (אמשטרדם, ת"ד, נדפס אצל אליהו אבוהב), ובמשניות שנדפסו בויניציאה, תט"ו, אצל ברגריני. בשלחן ערוך עם "באר הגולה" של ר' משה רבקה (אמשטרדם, תכ"א ואילך) הכוכב מסמן "חידוש" בחלק "חושן משפט"; ראה באחרית דברי בעל באר הגולה, המובאים גם ב"שלחן ערוך השלם", כרך א, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ד, עמ' 44. גם ה"יד המראה באצבע" משמשת שם בתפקיד דומה בכל הספר, ראה למשל בחלק "אורח חיים" של מהדורת אמשטרדם הנזכרת, יז ע"ב, לד ע"א, נג ע"ב, נז ע"ב, סב ע"ב, סח ע"ב, פא ע"ב, וראה "שלחן ערוך השלם" שם, עמ' 40.

14 (1) Aristoteles, *Copulata ... in veterem artem Aristotelis ... cum textu*, Cöln: Heinrich Quentell, 1490; *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*, Vol. V, Leipzig: R. Haupt, 1911, Tafel 333. (2) *Statuta provincialia et synodalia ecclesiae Coloniensis*, Cöln: Johann Koelhoff, 1492; *Veröffentlichungen...* Vol. II, Leipzig: R. Haupt, 1908, Tafel 133

15 (א) Boethius, *De consolatione philosophiae*; כ"י וטיקן, lat. 3363, הועתק במאה הט' לס"ה. ראה: M. Parkes, *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Aldershot: Scolar Press, 1992, Pl. 71, p. 290. (ב) Ekkehard of Aura, *Chronicon universale*; כ"י ארלנגן (Erlangen), ספריית האוניברסיטה, cod. 406, הועתק בגרמניה, בשנת 1133. ראה: S. Harrison Thomson, *Latin Bookhands of the Later Middle Ages, 1100–1500*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, Pl. 31. (ג) Averroes, *Commenta in Naturalia Aristotelis*; כ"י פריס, הספרייה הלאומית, lat. 15453, הועתק באיטליה, בשנת 1243. ראה: שם, Pl. 63. (ד) Ps. Albertus Magnus, *Commentarius in Psalmos 51–100*; כ"י ציריך, הועתק בשנת 1270 לערך (וסימן ה"יד" הוא מאמצע המאה הי"ד). ראה: *Die illuminierten Handschriften der Hessischen Landesbibliothek, Fulda*, Teil I, bearb. von H. Köllner, Stuttgart: A. Hiersemann, 1976, pp. XXVI, 186. (ה) ראה אברמס (ההערה הבאה), וראה גם: M. J. Carruthers, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, pp. 245, 248

16 Denis Muzerelle, *Vocabulaire codicologique*, Paris: Editions CEMI, 1985, p. 126; Marilena Maniaci, *Terminologia de libro manoscritto*, Roma: Istituto Centrale per la Patologia de Libro, Editrice Bibliografica, 1998, p. 201. נתונה לגב' אדית מרש (מספריית המדינה "סציני", בודפשט) שהפנתה אותי לספרים אלה. הספר האחרון מבוסס על הראשון, ובתור דוגמאות (מכתבי-יד לטיניים) מביא אותם שלושה תצלומים המובאים על ידי המחבר הראשון. ראה גם: Richard Abrams, "Illicit Pleasures: Dante Among the Sensualists, Purgatories (XXVI)", *Modern Language Notes*,

משתייך אפוא לסימנים ולטכניקות של סופרים בימי הביניים שבהם המשיכה מלאכת הדפוס הקדומה.¹⁸ מן המאה הי"ג ואילך אנו מוצאים בכתבי-יד עבריים אותו סימן: ציורי אצבע המורה על מקום מסוים בטקסט, בשימושים דומים. בציורים אלה האצבע מופיעה יחד עם כף היד (או חלקה) בדרך כלל, ולעתים יחד עם אמת היד. שימושיו ותפקידיו של סימן גרפי זה בכתבי-יד ובדפוסים עבריים הם מגוונים, ולא תמיד ברורים. ניתן להבחין בחמש דרכים עיקריות בשימוש: (א) המחבר מבליט קטע בחיבורו על ידי הסימן, או הסימן מצביע על קטע בטקסט שהמעתיק או הקורא מצא בו חשיבות מיוחדת, או עורר את תשומת לבו מסיבה זו או אחרת (nota bene); (ב) הסימן יוצר קשר בין הערה או פירוש בגיליון לבין הקטע בגוף הטקסט שההערה מוסכת עליו; (ג) הסימן משמש להבהרת חלוקת הטקסט ליחידות טקסטואליות (כגון פרקים, סעיפים או סימנים);¹⁹ (ד) הוא מסמן המשך של טקסט במקום אחר: ליד מילה שומרת (catchword, custos) בסוף דף, עמוד או טור, או משמש כעצמו בתפקיד זה ללא מילה שומרת; (ה) המעתיק מבליט בעזרת הסימן את שמו המופיע בטקסט; או מבליטים בו מרכיבים או נתונים עיקריים של הספר: כותרת, שם המחבר, שם בעלי הדפוס, מקום הדפוס ועוד.

בעידן כתבי-יד, הסימנים האלה הם פרי עטם של המעתיקים או של הקוראים. יש שהסופרים מעתיקים את גוף הטקסט יחד עם הסימנים הנלווים אליו, ולכן סביר להניח שבחלק מהמקרים שהסימנים שבהם באים מן המעתיק הם היו כבר בטופס-האב שהיה לפניו. במקרים אחרים ברור שסימן ה"יד מורה באצבע" בא מקורא אחד (או מקוראים שונים);²⁰ גם בדפוסים קדומים ניתן למצוא אותו סימן בכתבת היד של בעליהם

23–27, pp. (1985), 100. לא ידוע לי כל מחקר מקיף או פרטני על תולדות סימן זה ועל שימושיו בכתבי-יד ובספרים נדפסים לועזיים.

17 G. A. Glaister, *Glaister's Glossary of the Book*, 2nd ed., London: G. Allen & Unwin, 1979, p. 141

18 M. Beit-Arié, "The Relationship Between :ראה Early Hebrew Printing and Handwritten Books: Attachment or Detachment", *Scripta Hierosolymitana*, vol. XXIX (1989), pp. 1–26

19 הסימן שימש בתפקיד דומה כבר בכתבי-יד לועזיים מספרד בראשית המאה הי"ב; ראה גלייסטר (לעיל, הערה 17), שם.

20 (א) רמב"ם, פירוש המשניות (חלקו לפחות בכתבת ידו של המחבר); עיין ס"ד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, ירושלים: ששון, תש"ן, עמ' 24. (ב) מחזור וורמייזא (כ"י ירושלים, 781/1 4° משנת רל"ב), השווה בית-אריה, הספר העברי (לעיל, הערה 3), עמ' 166 (וה"יד" אינה נזכרת שם). (ג) מסכתות ערובין, פסחים וביצה מן התלמוד הבבלי, כ"י וטיקן 109, המאה הי"ד, כתיבה איטלקית-אשכנזית; 62א. (ד) כ"י מינכן של המכילתא (משנת קצ"ג, כתיבה איטלקית), 29א, 58ב, 97א; ראה: *The Munich Mekilta, Bavarian State Library*, *Munich, Cod. Hebr. 117* (ed. J. Goldin), Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1980, p. 15; p. 8, n. 5. (ה) רמב"ם, מורה נבוכים, כ"י פריס, héb. 688, המאה הט"ו, כתיבה ביזנטית; 15ב. (ו) ר' נתן בן יחיאל, הערוך, כ"י קוהוט, מהמחצית הראשונה של המאה הט"ו כנראה, ראה ערוך השלם, כרך א', עמ' L. עד כה לא יכולתי לאתר כ"י זה ולעיין בתצלומיו, ומדברי קוהוט לא התברר אם סימני היד הם מן המעתיק או לא.

וקוראיהם.²¹ זיהוי מקור הסימן בכתב-יד מסוים וקביעת זמנו בדרך כלל טעונים בדיקה פליאוגרפית. אולם, בשימוש (ד) ו-(ה) מטבע הדברים הסימן בא מן המעתיק עצמו, וגם בשימוש (ב) ניתן להבדיל בין בעל סימן ה"יד" (שגם ההערה היא פרי עטו בדרך כלל) לבין המעתיק, על פי כתיבת המילים שמצטרפות לסימן (ועל סמך בדיקת הצילומים בלבד), ולכן לעתים ניתן לקבוע כמעט בוודאות שה"יד" צוירה בידי המעתיק עצמו. על כל פנים, תיארוך סימני היד הוא לעתים קרובות בחזקת ספק (וספק ספקא, במקרים של כתבי-יד בלתי מתוארכים), במיוחד בהיעדר בדיקת כתב-היד גופו. עם זאת, ברוב המקרים סביר להניח שהסימן לא בא אלא מדורות אחדים לאחר כתיבת הספר לכל המאוחר, ולכן יפה כוחם של התיארוכים המשוערים הנתונים לקמן, פחות או יותר. הנה אוסף קטן של דוגמאות, בסדר כרונולוגי:²²

- (א) תורה עם הפטרות ופירוש רש"י, כ"י קופנהגן. Den. Cop. Kong. Bib. Cod. Hebr. XIV, המאה הי"ג, כתיבה אשכנזית, נכתב בגרמניה.²³ [איור 3]
- (ב) מחזור ויטרי, כ"י לונדון, המוזאון הבריטי 655 (Add. 27,200 – 27,201), אמצע המאה הי"ג, כתיבה אשכנזית.²⁴
- (ג) משה מקוצי, ספר מצוות גדול, כ"י פריס, הספרייה הלאומית héb. 373,1, המאה הי"ד.²⁵

21 (א) משנה, דפוס ראשון (נפולי, רנ"ב), סימנו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים: R X 2=35 V. (ב) רב אלפס (ויניציאה, שי"ב), סימנו בספרייה, שם: RI 2=71 A 3394, 4102, כרך א, נד ע"ב. דוגמה אחת לסימן היד בכתיבת יד הקורא בספר נדפס קדום בלטינית C. F. Bühler, *Early Books and* (Guillermus, Postilla; Paris, 1479), ראה: *Manuscripts*, New York: The Grolier Club & The Pierpont Morgan Library, 1973, Pl. 2.

22 בדוגמאות הבאות לא הספקנו לבדוק את כתב-היד המקורי, ועל פי בדיקת הצילומים למיניהם שעמדו לרשותנו אין לפסול את האפשרות שסימן ה"יד" בא מן המעתיק עצמו. התיארוכים מבוססים על הקטלוג שבמכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים.

23 303א. ראה את תיאור כתב-היד ואת צילום העמוד: G. Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, vol. V, *Illuminated Manuscripts of the Copenhagen Collection*, Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1994, cards no. 16–17. ציור היד מופיע בתחתית הטור החיצוני של העמוד, בסוף פירוש רש"י להפטרות פרשת בראשית (שאינו מסתיים בישעיה מג:א אלא בישעיה מג:ז, בטעות כנראה), ומורה להמשך הטקסט (פירושו להפטרות פרשת נח) בשוליים התחתונים הפנימיים.

24 G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, Pt. II, London: The Museum, 1905, 273 f. מהד' ש' הורביץ (נירנבערג, תרפ"ג) מבוססת על כתב-יד זה. סימן ה"יד" שכיח בהלכות פסח (שבחלק הראשון של כתב-היד, Add. 27,200; עמ' 254 ואילך בדפוס), ובהגדה ובפיוטים לאחר מכן (בחלק השני של כתב-היד, Add. 27,201; עמ' 295–320 בדפוס). על פי התצלום אפשר שהסימנים פה ושם באו מן המעתיק (למשל בחלק השני, 1ב, 3א, 36ב), אבל נראים הדברים שרוב הסימנים שבקטעים שנזכרו באו מקורא אחד שלמד אותם.

25 15א, 14ב, 15א.

- (ד) קובץ (סידור, הגדה, מרדכי הקצר, סמ"ק ועוד), כ"י וטיקן 324, נכתב בשנים קנ"ה–קנ"ט, כתיבה אשכנזית.²⁶
- (ה) "מחזור היילברון" (Heilbronn), כ"י בודפשט, אוסף קאופמן A 387, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, סוף המאה הי"ד, כתיבה אשכנזית, נכתב בגרמניה.²⁷
- (ו) תלמוד בבלי, מסכת גיטין, כ"י אראס (Arras), הספרייה העירונית ms. 889, המאה הי"ד, כתיבה אשכנזית.²⁸
- (ז) פירוש רש"י למסכת יום טוב, כ"י ניו יורק JTS Rab. 840, המאה הי"ד–ט"ו; כתיבה איטלקית.²⁹
- (ח) משה נרבוני, פירוש ל"מורה נבוכים", כ"י פריס, הספרייה הלאומית héb. 698, נכתב בשנת ק"ס בקנדיאה, כתיבה ביוזנטית.³⁰
- (ט) משה מקוצי, ספר מצוות גדול, כ"י קופנהגן Den. Cop. Kong. Bib. Cod. Hebr. XXXVIII, כתיבה אשכנזית, הועתק בדרום גרמניה בשנת ק"ע.³¹
- (י) נתן בן שמואל תיבון, זכרון טוב, כ"י לונדון, המוזאון הבריטי Add. 19777, משנת קפ"ו, כתיבה ביוזנטית.³²
- (יא) תולדות אלכסנדר הגדול, כ"י פריס, הספרייה הלאומית, héb. 750/4, הועתק באיטליה בשנת קפ"ח.³³
- (יב) "מחזור אולם" (Ulm), כ"י בודפשט, אוסף קאופמן A 383, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, נכתב בשנת ק"צ לערך בגרמניה, כתיבה אשכנזית.³⁴

- 26 2ב, 4א, 12א, 15א, 18ב, 84ב ועוד. על כתב-היד ראה: אלוני-לוינגר, רשימת תצלומי כתבי-היד העבריים במכון [לכתבי-היד העבריים], חלק ג, ירושלים: משרד החנוך והתרכות, תשכ"ח, עמ' 49; סידור רבנו שלמה מגרמייזא, מהר"מ' הרשלה, ירושלים, תשל"ב, עמ' 32–33 (ובין הצילומים שם צילום על עמוד 4א); Ph. Hiat, ed., *A Visual Testimony: Judaica from the Vatican Library*, Miami – New York: Center for the Fine Arts, 1987, pp. 27–31.
- 27 63א. על כתב-היד ראה: G. Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, vol. IV, Illuminated Manuscripts of the Kaufmann Collection, Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences, 1988.
- 28 36ב. צורת ה"יד" היא שטוחה; ללא כף היד ממש, אלא עם שתי אצבעות בלבד, והארוכה משתייך מורה אל מול הסימן האחר.
- 29 42א. היד מורה על סוף קטע שנמחק על ידי עיגולים מעל המילים, וגם לעבר ההערה על סיבת המחקיקה.
- 30 11ב, 12ב, 26א, 32א–33א, 34ב, 42א–ב, 44א, 50ב. רוב סימני היד אינם מן המעתיק, למעט 42ב כנראה, ויש ספק לגבי מקומות אחרים, כגון 26א.
- 31 59א, 211א, 217א, 251א–ב, 329ב, 352א, 439ב, 492א, 594ב. על פי כתיבת הערות השוליים שהסימן נלווה אליהן, הסימן בא מן המעתיק בכל המקומות האלה, ככל הנראה.
- 32 95ב. סימן היד (המופנה כלפי חוץ) מבליט את שם המעתיק.
- 33 היד משמשת מילה שומרת דף בעמודי "ב" של הדפים 25–28, 30–37, 85–89. ראה: בית-אריה, הספר העברי (לעיל, הערה 3), עמ' 79–80, ושם צילום אחד שבו מופיעה ה"יד".
- 34 3ב, 17א, 41א, ועוד. ראה שד-ריינה (לעיל, הערה 27); וראה להלן.

(יג) פרופיאט דוראן, מעשה אפוד, כ"י ניו יורק JTS Mic. 2882, משנת רט"ז, נכתב בבולוניה (איטליה).³⁵
 (יד) תלמוד בבלי וירושלמי בבות (עם רי"ף וליקוטים מרמב"ם), כ"י אסקוריאל G-I-3, המאה הט"ו; כתיבה ספרדית.³⁶
 (טו) יוחנן אלימאנו, חי העולמים, כ"י מנטובה, ספריית הקהילה Ms. 21, כתיבת יד המחבר, מסוף המאה הט"ו.³⁷
 (טז) ספר התמונה, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית B 17, הועתק בפראג, בשנת שמ"ו.³⁸

מעניין השימוש המגוון ב"יד" בידי המעתיק במחזור "אולם" (יב).³⁹ הוא מסמן את שמו "אברהם" כמעט בכל מקום ששם זה מופיע בכתב-היד [איורים 4, 5]. במקום אחד זוג של ידות מסמן את המשך הטקסט בעמוד הבא: הן מצביעות זו לזו, ומשמשות כעין מילה שומרת בסוף הדף שעימודו מורכב יחסית, ומשלב שני טקסטים [איור 6].⁴⁰ בסוף הטור השמאלי של העמוד, היד (יחד עם ראשו וזרועו של אדם) מצביעה על סרט שבו כתוב: "יד ליד תקרא", ובעמוד הבא יד אחרת תופסת סרט דומה שכתוב עליו: "קרכת יד ליד". היד נועדה לפעמים לסמן את המשך הטקסט גם בכ"י קופנהגן של התורה (א), וגם בכ"י פריס (יא) וכ"י מנטובה (טו), שעימודם פשוט וכולל טקסט אחד בלבד. בכתבי-יד רבים סימן ה"יד" משמש כ"סימן הוראה" (signe de renvoi), דהיינו כסימן קישור בין ההערה בגיליון לבין המקום בגוף הטקסט שההערה מוסבת עליו, כגון כ"י אראס (ו), כ"י קופנהגן של הסמ"ג (ט) [איור 7], או כ"י וטיקן 109,⁴¹ וכיניהם כתבי יד המשלבים

35 72א, 93ב, 179ב ועוד.

36 10א, 14א, 16א, 23ב, 28א ועוד. הסימנים יוצרים קשר בין פסקי הרמב"ם לבין קטעי הבבלי שהם מבוססים עליהם.

37 המחבר סיים כנראה את כתיבת הספר בשנים הראשונות של המאה הט"ז; ראה א' מלמד, "מעמדו של האדם בסדר היקום – מותר האדם" במחשבה היהודית בספרד ואיטליה בימי הביניים המאוחרים וברנסנס", איטליה, ג (תשמ"ז), עמ' ע, עג. 44ב, 46ב, 47א, 54א, 73ב – 77א, ואולי גם 39א. סימני ה"יד" הם מן המחבר; נמצאים רק בגיליון ומצביעים על מקומות בגוף הטקסט, לפעמים ליד הוספות והערות בגיליון. בעמודים 76ב – 77א הם מסמנים המשך של הערה ארוכה בגיליון.

38 1א, 3א, 39ב, 52ב, ועוד במקומות רבים.

39 מחוות ההצבעה מצויה גם באיורים שבכתב-היד, ושכיחה עד מאוד בדרך כלל באיורי הספרים בימי הביניים, עבריים ולועזיים כאחד. תופעה זו, כמו השימוש הנפוץ ב"סרט" (banderole), מילים כתובות בתוך האיור, נובעת מטבע הדברים מהיות האיור משועבד לטקסט. תופעה זו אינה מענייננו כאן, על אף שמבחינת תפקידן אין תמיד גבולות ברורים בין צורות ה"יד" שבאיורים (והם לעתים קרובות אינם פרי מלאכתם של המעתיקים) לבין אלה שצוירו בגיליון בידי המעתיק או הקורא.

40 לשימוש זה השווה: Nicolaus Lyranus, *Biblia Sacra cum glossis interlineari et ordinaria; Nicolai Lyrani postilla [...]*, Venice, 1588; גרים, מילון (להלן, הערה 50), ערך "Zeiger".

41 ראה לעיל, הערה 20.

טקסטים שונים באותו עמוד במקביל: פירושים והגהות למיניהם,⁴² כגון בכתב-יד וטיקן 324 (ד).

ב

נפנה כעת לחפץ שמשמשים בו רוב עדות ישראל וקהילותיו, והוא ה"יד" שמצביעים בה על הטקסט בקריאת התורה. מקורותיו של מנהג זה, גלגולי השימוש בחפץ ותולדות עיצובו האמנותי לוטים בערפל. ה"יד" המתוארכת הקדומה ביותר הידועה היא מאיטליה, משנת רמ"ח, והיא מעוצבת בצורת היד עם האצבע המקובלת כיום. ה"יד" הזו נמצאת היום בירושלים, ברשות מוזאון יהדות איטליה (ע"ש א"ש נכון).⁴³ אורכה 16.5 ס"מ, וחקוק עליה בצדה האחד "קודש לידוה" [שם הווייה], ובצדה השני "ויקח רמ"ח בידו", עם נקודות מעל אותיות רמ"ח, לסימן לתאריך עשיית החפץ.⁴⁴ יש בידינו עדות כתובה אחת על "יד" מסוימת מאיטליה משנת שט"ז, עדות נוספת מפראג משנת 1581 לערך, עוד אחת (בחזקת ספק) מגרמניה משנת 1570, ועדויות נוספות מהמחצית השנייה של המאה הי"ז; ה"ידות" שנשתמרו ומצאו את דרכן לאוספי המוזאונים הן רובן ככולן מן המאה הי"ז ואילך.⁴⁵

- 42 ראה: בית-אריה, "תולדות הפקתם..." (לעיל, הערה 3), עמ' 232.
- 43 ראה תמונת החפץ: ששים וארבע תמונות של ארונות קודש ותשמישי קדושה שהועלו מאיטליה לארץ-ישראל, המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, תש"ל; ש"א נכון, ארונות קודש ותשמישי קדושה מאיטליה בישראל, תל אביב: דביר, תש"ל, עמ' 153.
- 44 "יד" זו ניתנה למוזאון כמתנה בידי הרב פרננדו בלגראדו לא מאוחר מ-1955; אני מודה לגב' רות יעקבי על ידיעה זו, ותיאורה המלא של "יד" זו נמצא בעבודת הדוקטור שלה: "אצבע וקולמוס: היד לתורה במרחב הפרסי", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ד, כרך א, עמ' 15–16; כרך ב, תמונה מס' 1 לחלק א. ראה גם כרך א, עמ' 16, הערה 14 על הסתייגותו של יוסף גוטמן מתיארוך זה. בזמן האחרון התגלה חפץ אחד (ליתר דיוק, זוג של פסים שטוחים עם עיטורים צנועים, ללא יד או אצבע) שאולי שימש "יד לתורה", והוא מן המאה הי"ב או הי"ג: S. Shaked and R. Jacoby, "An Early Torah Pointer from Afghanistan", *Ars Judaica*, 1 (2005), pp. 147–152.
- 45 ה"יד" מאיטליה נזכרת באינוונטר אחד, ונקראת שם "פונטרול" (punteruolo): פנקס קהל וירונה, מהד' יעקב בוקסנבוים, תל אביב, תשמ"ט, כרך א, עמ' 307, כרך ב, עמ' 723; אשר לנתונים האחרים, ראה: F. Landsberger, "The Origins of European Torah Decorations", *Hebrew Union College Annual*, 24 (1952-53), p. 148 קודמת), כרך א, עמ' 17–18; כרך ב, מס' 2 לחלק א. לממצאים נוספים מן המאה הי"ז במוזאונים, ראה: *Jewish Art Treasures from Prague* (ed. C. R. Dodwell), London – Manchester: Lund Humphries, 1980, p. 137; *Catalogue of the Permanent and Loan Collections of the Jewish Museum, London* (ed. R. D. Barnett), London: Harvey Miller, 1974, 33f.; R. Grafman and V. B. Mann, *Crowning Glory: Silver Torah Ornaments of the Jewish Museum, New York, New York* – Boston: Jewish

מבחינה תפקודית, אבי ה"יד לתורה" הוא ה"מִחְוָה", המוט הקצר הפשוט ששימש להראות בו דברים, בעיקר בלימוד הכתיבה והקריאה, כבר בימי הביניים. (לשם קיצור אשתמש במילה "מחווה" לחפץ זה בהמשך; על אף שמילה זו אינה בשימוש היום, היא נמצאת במילונים). עדות מפורשת לחפץ זה ולשימושו בקרב עם ישראל בימי הביניים נמצאת ב"ספר חסידים":⁴⁶

אחד תיקן עץ קטן להראות בו לנערים התיבות והאותיות טינדור בלע"ז⁴⁷ (ובל"א [ובלשון אשכנז] טיי"ט העלצ"ל)⁴⁸ ולא עשאו משופע בסופו וחד (שפי"ץ בל"א) והראה בו התיבות והאותיות ואח"כ היה גוררו בקצהו כדי לשפע אותו והנגרר ממנו היה משליך לארץ. א"ל אין לעשות כן אלא יתקן תחלה בקצהו דק אח"כ יראה בו בספר. וכן לאחר שכתב בקולמוס דברי תורה והשם ונתקלקל הקולמוס ומגרר הסופר הקולמוס לתקנו לכתוב בו כבראשונה יזהר שלא יפיל מה שגרר לארץ כי כל אשר יגע בקודש יקדש.

ר' דוד קמחי מביא בשם "מקצת סופרים" את הכינוי "מראה מקום" לאחד מטעמי המקרא, שאחרים מכנים אותו, לדבריו, "מקל", "חוטר", "דרכן".⁴⁹ לאור כינויים אלה, ולאור צורתו הגרפית של "טעם" זה, אין ספק שהכינוי "מראה מקום" כאן מבוסס על השימוש ב"חוטר" או ב"מקל" להראות בו דברים – וסביר להניח שהשתמשו בו להראות את הכתב שבספרים או את המילים שנכתבו על לוחות שבבית ספר, בין היתר. חפץ

Museum under the auspices of the Jewish Theological Seminary of America, in association with D. R. Godine, 1996, p. 293 (no. 514). ראה גם להלן, הערות 71–72.

46 ספר חסידים, מהד' ר' מרגליות, ירושלים, תשי"ז, סימן תתצ"ג; ובשינויים מועטים: מהד' וויסטינעצקי, ברלין, תרנ"א, עמ' 419–420, סי' תתתקנ"ז.

47 כנראה נגזר מלשון tendre (בצרפתית: למתוח, להושיט), והוא tendeur במקור, לדעת I. Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, London: E. Goldston, 1932, 374 f., במהדורת וויסטינעצקי (הערה קודמת): טיינדורר"ר.

48 ביאור המילה הגרמני (טיי"ט העלצ"ל) אינו מצוי בדפוס הראשון (בולוניה, רצ"ח; סי' תתצ"ח, צט ע"ב) ולא בדפוס קראקא (שנת שמ"א), אלא בדפוס בסיליאה (שמ"א; סי' תתצ"ג, צו ע"א). ברם, במפתח שבשני הדפוסים שנזכרו קודם נקרא ה"עץ קטן" באיטלקית: "הפונטי". הספר "צאינה וראינה", שנכתב בידיש בסוף המאה הט"ז, מביא את הסיפור מהתלמוד הבבלי, גיטין נח ע"א (ראה להלן, הערה 58) בלשון זה: "[...] ער שפרך שמואל פיר הונדרט שולן זיין גיוועזן אין ביתר [...] אונ' אלזו אופט אז איינר פון דען שונאים זיין אריין קומן דא העטן זיא אים מיט דען טייט העלצר דר שטאכן [...]"; יעקב בן יצחק מיאנוב, צאינה וראינה, בחלק על החמש מגילות וההפטרות (בפרק "החורבן", בין ספר איכה וספר קהלת), באסיליאה [צ"ל: הנאן], שפ"ב, יח ע"ד. ראה גם: Simon Neuberg, *Pragmatische Aspekte der jiddischen Sprachgeschichte am Beispiel der "Zenerene"*, Hamburg: H. Buske, 1999, p. 153. השווה: M. Lexer, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, s.v. "Deut-hölzl", Bd. I, Leipzig: S. Hirzel, 1872, p. 1330.

49 עט סופר, ליק, תרכ"ד, לב ע"א; מובא על ידי אהרן דותן, "עוד מראה מקום", לשוננו לעם, לט (תשמ"ח), קונטרס ג–ד, עמ' מג.

שכזה ידוע לנו גם מהתרבות החומרית של עמים אחרים באירופה מימי הביניים: ממקורות ספרותיים,⁵⁰ וגם מאיורי ספרים מראשית הדפוס באירופה.⁵¹ המקור בספר חסידים מלמד על הבחנה ברורה בין המחווה לבין העט ("קולמוס"). אין זכר להבחנה דומה בעת העתיקה בקרב היהודים, ולא ידועה לי כל עדות מהזמן ההוא על כלי שתפקידו העיקרי להצביע בו על דברים.⁵² אולם, בעת העתיקה ובימי הביניים שימשו בהקניית יסודות הלימוד שני חפצים שהיו דומים בצורתם למחווה והיו ראויים לתפקידו: העט (חרט, stylus) שהוא ממתכת, עץ או עצם ומחודד בקצה אחד, שכתבו בו על לוח שעווה בדרך כלל, והמקל או הקנה שהמלמד ייסר בו את תלמידיו. מסתבר ששניהם שימשו לפעמים גם להצבעה על דברים, אולם זה לא היה ייעודם העיקרי. שמואל קרויס בזמנו אכן שיער, מבלי להצביע על מקור כלשהו, שחרט שכזה שימש להצבעה על דברים שבספרים כבר בעת העתיקה, כעין ה"יד" שלנו.⁵³ אין בידינו ראיה להשערתו הסבירה,⁵⁴ אך יש מקורות תלמודיים שהתפרשו בהתאם להשערתו כבר במאה ה"ז. בתלמוד הירושלמי אנו גורסים (תענית ד, ה, סט ע"א): "תני רבן שמעון בן גמליאל או' חמש מאות בתי סופרים היו בביתתר והקטן שבהן אין פחות מחמש מאות תינוקות והיו אומ' אם באו השונאים עלינו במכתובים הללו אנו יוצאין עליהן ומנקרים את עיניהם [...]". ר' שמואל יפה אשכנזי, רב בקושטא במאה ה"ז, מפרש: "במכתובין – פונטירו בלעז".⁵⁵ המילה "פונטירו" היא puntero בספרדית; היא מתועדת כבר בימי

50 אשר לגרמניה ואיטליה, ראה: J. Grimm and W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, s. v. "Griffel", Bd. IV, I. Abteilung, 6. Teil, Leipzig: S. Hirzel, 1935, Sp. 308; "Zeiger", Bd. XV, Lieferung 4, Leipzig: S. Hirzel, 1931, Sp. 508; P. F. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning, 1300–1600*, Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 1989, p. 158. אשר לספרד, ראה קורומינס, להלן הערה 56.

51 למשל: Rodericus Zamorensis, *Spiegel des menschlichen Lebens*, Augsburg: Peter Berger, 1488, 81a *Veröffentlichungen des Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*, vol. II, Halle: E. Karras, 1908, Tafel 93 [איור 8]. רות יעקבי הצביעה על איור אחד בכתב-יד עברי מגרמניה, משנת 1395 ("חומש קובורג"), שבו נראה תלמיד המצביע במקל על מקום בספר שלפניו; ראה: יעקבי (לעיל, הערה 44), כרך א, עמ' 20; כרך ב, תמונה מס' 3 לחלק א. היא גם איתרה וצילמה חפצים דומים ל"יד" בשימוש מוסלמי ונוצרי, מן המאות האחרונות: שם, כרך א, עמ' 23–27; כרך ב, תמונות 6, 8–10 לחלק א.

52 אפשר שבתרבות היוונית והרומאית העתיקה הכירו את המחווה והשתמשו בו יותר; ראה עדות חזותית אחת: H.-I. Marrou, *Geschichte des Erziehung im klassischen Altertum* (hrsg. R. Harder), Freiburg/München: K. Albert, 1957, Pl. 26.

53 S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, Bd. III, Leipzig: G. Fock, 1912, p. 209

54 אולם, השווה למשל את השימוש הלשוני הגרמני בימי הביניים (במילונו של גרים, לעיל, הערה 50), שאף לפיו לא הבחינו בין חרט לבין מחווה באופן חד-משמעי.

55 יפה מראה (רמת גן: מכון מאורות ישראל, תשד"ם), קכא ע"א. באופן דומה הוא מפרש במקבילה באיכה רבה ב, ד, ד"ה מכתבין: "נראה פונטירו"ש בלע"ז ואפשר שפי' כמו מכתב הנזכר בפיי"ג דכלים שפי' הרמב"ם חרט ממתכת [...] ור"ש פי' גריפ"א [...] (יפה ענף,

הביניים, ופירושה מחווה או עט/חרט. כאן היא משמשת כנראה כמשמעות הראשונה,⁵⁶ כמו ה"טייט העלצל" וה"טינדור" של ספר חסידים, ה"טייטל" / "טייטעל" / "טייט העלצר" בידיש, pointer, fescue באנגלית: המחווה שהיה מוכר לכולם מחיי בתי הספר. ה"מכתב"/"מכתוב", העט (stylus, graphium),⁵⁷ לעומת זאת, כבר לא היה מוכר כל כך בזמנם של המחבר ובעל הספר "צאינה וראינה", ועל כן ראו לנכון להעמיד את האגדה על כלי אחר מחיי היום יום של בתי הספר שעשוי לשמש כלי נשק.⁵⁸ מתי התחילו להשתמש בכלי פשוט כעין זה בקריאת התורה? כפי שראינו, יש בידינו "יד" מקושטת מסוף המאה הט"ו מאיטליה. ברם, לפי התמונה העולה מן הממצאים ומן המקורות ההלכתיים (ראה להלן),⁵⁹ במזרח אירופה ובמרכזה לא הייתה ה"יד לתורה",

פרנקפורט דאדורה, תנ"ו, מגילת איכה, לו ע"א). בדפוס וילנא של מדרש רבה מובא הפירוש השני בלבד מחיבורו.

J. Corominas, *Diccionario critico-etimologico de la lengua castellana*, vol. 3, 56
Bern: Editorial Francke, 1954, p. 923. ראה את המובאה מספר כתר שם טוב, להלן, הערה 81, וגם את הערה 60 (המילה בפורטוגלית), והשווה את הערות 45, 48 לעיל (איטלקית). מפירושו של המחבר למקבילה, שהובאה בהערה הקודמת, אנו למדים שהוא משתמש במילה "פונטירו" במובן "מחווה" ולא במובן "חרט".

W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 4. Aufl., Graz: 57
Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1958, pp. 219–222. לפי המסורת הפרשנית החד-משמעית והנכונה מזמן הגאונים ועד רש"י ורמב"ם, "מכתב/מכתוב" פירושו: עט, חרט; ראה: פירוש הגאונים לסדר טהרות, בעריכת י"נ אפשטיין, ירושלים – תל אביב: דביר-מאגנס, תשכ"ב, עמ' 29 (לכלים יג, ב); ערוך השלם, ערך "דגל", כרך ג, עמ' טז; רמב"ם, פירוש המשניות לכלים שם; רש"י לפסחים נד ע"א ד"ה ולי נראה; המיוחס לרש"י לאבות ה, ו, ועיין גם במקורות שצוינו ב"בית הבחירה" של המאירי למסכת אבות, מהד' רש"י הבלין, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 239, הערה צח. לדוגמה לדקירה על ידי העט (stylus) בעת העתיקה, ראה: Suetonius, *De vita caesarum / Lives of the Caesars* (tr. J. C. Rolfe), vol. 1, Cambridge, Mass. – London: Harvard Univ. Pr., 1998, pp. 138–141. לדוגמה זו הצביע כבר ל' לוו, שהקדיש בספרו פרק שלם לחרט ולעט ככלי נשק: Leopold Löw, *Graphische Requisiten und Erzeugnisse der Juden*, Bd. I, Leipzig: O. Leiner, 1870, pp. 192–195.

58 המקבילה בבבלי גיטין נח ע"א גורסת: "אמר רב יהודה אמר שמואל משום רבן שמעון בן גמליאל [...] ארבע מאות בתי כנסיות היו בכרך ביתר ובכל אחת ואחת היו בה ארבע מאות מלמדי תינוקות וכל אחד ואחד היו לפניו ארבע מאות תינוקות של בית רבן וכשהיה אויב נכנס לשם היו דוקרין אותן בחוטרין". אשר ל"צאינה", ראה לעיל, הערה 48. היו מי שפירשו את ה"חוטר" כאן כמחווה (pointer): Nathan Morris, *The Jewish School: An Introduction to the History of Jewish Education*, London: Eyre and Spottiswoode, 1937, p. 54. לאור המקבילות שהבאנו ברי שהבנה זו אינה נכונה, אבל השינוי במכתובין/בחוטרין בהחלט ראוי לתשומת לב. השווה קרויס (לעיל, הערה 53), עמ' 154. כ"י וטיקן 140 והדפוס הראשון (שונצינו, רמ"ח) גורסים "בחוטיהן", כ"י וטיקן 130 גורס "בחת[ר]יהן", כ"י מינכן 95 והגדות התלמוד גורסים "בחוטרין". אפשר שבמקור גרסו "בחרטיהן", וזה שובש ל"בחוטיהן".

59 עיין בדברי "מגן אברהם" להלן בייחוד, והשווה גם את ה"ערוך השלחן", להלן, הערה 77.

בצורה מקושטת לפחות, נפוצה עד למחצית השנייה של המאה הי"ז לכל המוקדם, וקנתה לעצמה מעמד של תשמיש קדושה רק כעבור מאה שנים לאחר מכן ברוב האזורים, ככל הנראה. השימוש בכלי (מכסף) בקריאת התורה בקרב הקהילות ה"ספרדיות" שבאירופה (בגרמניה, באנגליה ובהולנד) מתועד מאמצע המאה הי"ז, והכלים הללו עדיין היו פשוטים למדי כנראה, ומכל מקום לא היו מעוצבים בצורת יד בסופם. כמו כן, בקהילות עדות המזרח, למעט צפון אפריקה, החפץ המדובר עוצב בדרך כלל (עם או בלי עיטורים) לא בצורת היד עם האצבע הפשוטה המוכרת לנו מאירופה – עד למחצית השנייה של המאה הי"ט לערך. רק אז התחילה לחדור צורת האצבע לאזורים מסוימים (כגון אפגניסטן) בארצות המזרח, בהשפעת ידות שהגיעו מאירופה או מארץ-ישראל.⁶⁰ מתי, היכן ומדוע התחילו לעצב את הכלי הקטן המדובר בצורת יד עם אצבע, מתי והיכן זכה החפץ בכלל למעמד של "נוי" לספר תורה ונמנה עם תשמישי הקדושה האחרים? אין תשובות ברורות בידינו לשאלות אלו, ולו באזור אחד. אך כנראה איטליה הייתה בין הארצות הראשונות שה"יד לתורה" הופיעה בהן בצורה מקושטת ובצורת יד. סדר זמנן של שלוש ההתפתחויות הנזכרות בקשר למחווה (שהוא אבי ה"יד לקורא", ככל הנראה) – השימוש בו בקריאת התורה, עיצובו האמנותי, והגיעו למעמד של תשמיש קדושה – אינו ברור, אף באיטליה; אך מסתבר שהן קשורות זו לזו, וסביר להניח שלא חלפו מאות שנים בין התפתחויות אלו שם. לא זו בלבד שהמקורות הספרותיים בימי הביניים נמנעים מלהזכיר כלי שמצביעים בו על הטקסט בבית הכנסת בקריאת התורה, אלא גם לא מצאנו זכר לחפץ זה באיורי הספרים.⁶¹ נעניין כעת במקורות ההלכתיים העומדים לרשותנו.

ג

המקורות הספרותיים הנוגעים ב"יד" או ב"מחווה" מוסיפים על השאלות והקושיות דלעיל יותר מאשר מספקים תשובות עליהן. לפי ספרות המחקר המצומצמת על תולדות

60 אשר לקהילות ה"ספרדיות", באינוונטר שבפנקס קהילת יוצאי פורטוגל בהמבורג משנת תי"ט נרשמו "4 ponteiros". ראה: Max Grünwald, *Portugiesengräber auf deutscher Erde: Beiträge zur Kultur- und Kunstgeschichte*, Hamburg: A. Janssen, 1902, p. 19, n.1, וראה עדויות נוספות מן העשור הבא, המובאות על ידי לנדסברגר (לעיל, הערה 45), עמ' 149 (ובהערה 23 שם צ"ל: p. 274). באשר לאפגניסטן, ראה יעקבי (לעיל, הערה 44), כרך א, עמ' 83. עבודתה של רות יעקבי עוסקת ב"ידות" מן המאה הי"ט ואילך (פרט לתיאור קצר של החפץ הקדום, ראה לעיל, הערה 44). צורת ה"יד" עם אצבע פשוטה הייתה שכיחה בקרב יהודי צפון אפריקה (ראה שם את הלוח המסכם: מפה מס' 1 בסוף כרך א). בשלב זה אין בידינו מחקרים על ה"ידות" הללו, וסביר להניח שגם בצפון אפריקה הצורה הזאת של ה"ידות" הושפעה מה"ידות" האירופיות הדומות. לגבי ארצות המזרח באופן כללי, ראה ברכה יניב, "תשמישי קדושה בבית הכנסת", מחניים, יא (תשנ"ה), עמ' 226.

61 אמנם "לא ראינו אינה ראייה", אך כדאי לעיין באיורים המציגים ספרי תורה או קריאה בספר תורה; למשל, בכ"י וטיקן 324 (סידור מנהג צרפת) 81ב. שם, באיור אחד יהודי עומד ואוחז בספר תורה; באיור אחר שם מוצגת קריאת התורה על כימה. ראה גם לעיל, הערה 51.

ה"יד", המקור הספרותי הראשון המעיד על השימוש במחוזה בקריאת התורה הוא ה"מפה", הגהותיו של ר' משה איסרלש (רמ"א; נפטר בשנת של"ג) על ה"שלחן ערוך" של ר' יוסף קארו.⁶² בסימן קנ"ד המחבר דן בדיני תשמישי קדושה ובהשלכותיו של העקרון "מעלין בקודש ואין מורידין" על האפשרות לשנות אותם ודברים שונים הנמצאים בבית הכנסת לחפצים אחרים (אורח חיים סימן קנד סעיף ו): "אין עושין מתיבה כסא לספר תורה... וכן מותר לעשות מוילון גדול וילון קטן או לעשות ממנו כיס לספר תורה אבל לעשות ממנו כיס לחומש אסור". להלכות אלה מוסיף רמ"א:

ופרוכת שאנחנו תולים לפני הארון אין לו קדושת ארון רק קדושת בית הכנסת וכן הכלונסות⁶³ שבו תולין הפרוכת ומכל מקום אסור לעשות מהם העצים שמסמנים בו הקריאה לחובת היום שאינן קדושים כמו הם.

אולם, לאור מקורה של הגהת רמ"א יש ספק אם החוקרים הבינו את כוונת דבריו כראוי. הוא עצמו מביא את המקור ב"דרכי משה הארוך", עם שינויים קלים,⁶⁴ מספר תרומת הדשן של ר' ישראל איסרלין (נפטר בשנת ר"ך).⁶⁵ כך כתוב בספר תרומת הדשן:

- 62 S. Freehof, *Current Reform Responsa*, Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1969, p. 19; ובשמו: J. Gutmann, "Torah Ornaments, Priestly Vestments and the King James Bible", *Central Conference of American Rabbis Journal*, 1969 (repr.: idem, ed., *Beauty in Holiness: Studies in Jewish Customs and Ceremonial Art*, [s.l.]: Ktav, 1970, p. 123); ועוד: גרפמן-מן (לעיל, הערה 45), עמ' 15.
- 63 S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum*, Bd. II, Berlin: S. Calvary, 1899, p. 288; השווה ערוך השלם, כרך ד, עמ' רמ.
- 64 המקור מובא גם ב"בית יוסף" של המחבר, אלא שספר זה לא היה לפני רמ"א כאשר כתב את ה"דרכי משה" לאורח חיים; ראה ר' משה איסרלש, דרכי משה השלם על טור חושן משפט, מהד' ח"ש רוזנטל, כרך א, ירושלים: מכון ירושלים, תשל"ט, עמ' 19.
- 65 לצד מקור זה, החוקרים שנזכרו לעיל (הערה 62) מביאים את עדותו של מחבר משומד אחד מגרמניה משנת ר"ץ וטוענים שלפיה לא השתמשו ב"יד" בקריאת התורה (בזמנו ובמקומו של המחבר, לפחות): "כאשר הם קוראים את עשרת הדברות [הוא ספר התורה בלשון המחבר – ס"ת], שמים בד משי משני הצדדים כדי לא לגעת בספר ביד ערומה" (Antonijs Margaritha, *Der gantz Judisch Glaub* [...], Augsburg, 1530, אין ספרור לעמודים במהדורה זו; במהדורת לייפציג, 1705, עמ' 268). טענת החוקרים מבוססת על ההנחה שה"יד" נועדה בעיקר למנוע את הנגיעה הישירה בספר התורה. הנחה זו, החוזרת על עצמה במחקר (ראה כבר *Aus der Geschichte der Juden in Rheinland, jüdische Kult- und Kunstdenkmäler*, Düsseldorf: L. Schwann, 1931, p. 147) מוטלת בספק (ראה להלן), וה"בדים" שנזכרו בתיאור (או "מפות", "מטפחות"), יחד עם ה"יד", יכולים לשמש בתפקידים שונים בעת ובעונה אחת בקריאת התורה – כפי שהם אכן משמשים עד היום בקהילות רבות, כולל אשכנזיות: ה"מטפחת" או ה"מפה" בברכותיו של העולה לתורה, והיד לצורכי הקריאה עצמה. תיאורה של קריאת התורה בספר הנזכר הוא קצר למדי, ואין לבנות עליו אף מעין "טענה משתקה".

...אשר דרשתי אי שרי לשנות הכלונסות לפחים שמסמנים בו הס"ת לקריאה לחובת היום, ומכ"ש בפחים שאינו⁶⁶ אלא לסימנים בעלמא לצורך בני אדם שלא יטעו ולא כל כך לנוי ס"ת ולא למלכוש ולא לצניעות.⁶⁷

ברי שאין הכוונה כאן לחפץ שמצביעים בו על הטקסט למי שקורא בתורה, אלא לוחיות מתכת שמסמנים בהן את ספר התורה הנוסף (או את שני ספרי התורה הנוספים), שיוציאו מן הארון ויקראו בהם בשבת או במועד.⁶⁸ לוח או לוחית מקושטת או פשוטה שכזו נקראת בדרך כלל "טס" בספרות ההלכתית המאוחרת יותר.⁶⁹

רמ"א שינה את מקורו בעיקר בשני דברים: הוא מדבר על עשיית "עצים" מן ה"כלונסות" ולא על עשיית "פחים" מה"כלונסות", ומתייחס לסימון "הקריאה" סתם, בעוד שב"תרומת הדשן" מדובר בסימון "הספר תורה לקריאה". אין להוציא מכלל האפשרות ששינויים אלה חורגים ממסגרת סיכום המקור וניסוחו מחדש, ורמ"א הכניס בדבריו גם שינוי בתוכן, ואכן התכוון לכלי עזר בקריאת התורה.⁷⁰ פירוש שכזה מסתייע מעצם השינויים שנזכרו: ניתן להניח ש"ידות" (כמו המחווים הפשוטים, לפי המקור שהבאנו מספר חסידים) נעשו מעץ כבר במאה הט"ו והט"ז, אף על פי שקיומן של ידות כאלה במאות אלה⁷¹ מוטל בספק.⁷² לעומת זאת, טסים שנעשו מעץ אינם ידועים, ואין

66 ב"בית יוסף" (או"ח, סי' קנד, ד"ה כתוב [השני]): גורסים: "שאינם".

67 תרומת הדשן, מהד' ש' אביטן, ירושלים, תשנ"א, כרך ב, פסקים וכתבים, סי' רכה, עמ' תכב.

68 כן מבינים את דבריו האחרונים, ראה את סיכום דברי ספר תרומת הדשן בש"ך (ר' שבתי כהן, נפטר בשנת תכ"ב), בשו"ע, יורה דעה סימן רנט סעיף יא: "...שלא יטעו להוציא ספר תורה שלא הוזמנה לקריאה לחובת היום..."; וראה גם ר' אלעזר פלקלס, תשובה מאהבה, חלק ב, סימן רלב.

69 השווה: יניב (לעיל, הערה 60), עמ' 225.

70 אם כן, זו דוגמה מאלפת לשימושו של רמ"א במקורותיו – נושא שטעון מחקר בפני עצמו.

71 חפצים אחדים ארוכים למדי (חצי מטר ומעלה) מעץ, שבקצותיהם יש "יד" עם אצבע, בקצותיהם האחרים יש "ידית" לנר הבדלה, ויש בהם גם קופסת בשמים, תוארו והוגדרו לפעמים כ"יד" לתורה בעיקר, ולפעמים כ"עץ להבדלה" (Havdala-holz). ראה, למשל, על חפץ שכזה מפולין, כנראה משנת 1521 (ברשות "היכל שלמה" בירושלים): *The Jews of Europe in the Middle Ages*, s.l.: Historisches Museum der Pfalz Speyer – Hatje Cantz Publishers, 2005, 146f; *Monumenta Judaica, 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein* (s.l., s.a.), "E", no. 470, Abb. 116 אחת בקלן [Köln], שהתקיימה בסוף שנת 1963 – תחילת שנת 1964). ראה גם מרדכי נרקיס, "בית קבול להבדלה" – 'הבדלה-האלץ', אמנות א (1940), חוברת ג, עמ' 42. תודתי לגב' ז'ופיה בודה ולד"ר רות יעקבי שהפנו אותי לפרסומים אלה.

72 החפצים מעץ שנזכרו בהערה הקודמת מתוארים לעתים כמשמשים שתי מטרות באופן שווה, ראה: *Aus der Geschichte der Juden in Rheinland* (לעיל, הערה 65); *Jüdische Lebenswelten; Katalog*, hrsg. A. Nachama, G. Sievernich, Berlin, 1991, p. 72, no. 3/49. משום גודלם של החפצים הללו קשה להאמין ששימשו בקריאת התורה עצמה; ושמא שימשו בברכות התורה או בהגבהתה. אפשרות אחרת היא שהאצבע, או האצבעות, נועדו להזכיר את מנהג ראיית הציפורניים בברכת הנר בהבדלה, או נועדו אף להצביע על הנר; ראה תלמוד ירושלמי, ברכות ה, ב, ט ע"ג (מובא, למשל, ב"שבלי הלקט", בסוף "ענין שבת",

כל סיבה להניח שהיו כאלה בזמנו של רמ"א. כמו כן, מתקבל על הדעת שרמ"א שינה את מקורו ומתייחס לסימון "הקריאה" דווקא, כלומר להצבעה על הטקסט בקריאת התורה. ברם, הבנה שכזו כרוכה בקשיים לא מעטים, הן מצד העניין והן מצד הלשון והסגנון: (א) רמ"א מתייחס לחפץ המדובר כחפץ ידוע הקשור לקריאת התורה, שיש לו שימוש (ואולי גם מקום) קבוע, ומפאת זיקתו התפקודית או קרבת מקומו לספר תורה יש בו גם מעין "קדושה" ("העצים שמסמנים בו הקריאה [...] שאינן קדושים כמו הם"). לאור העובדה שאין בידינו עדות אחרת נאמנה על "ידות" לתורה בצורה כלשהי מדורו של רמ"א (או מקודם לו) מארצות מזרח אירופה בכלל ומפולין בפרט, מתעוררת השאלה: כלי המסייע בקריאת התורה – מאן דכר שמיה?⁷³ (וראה דברי ה"מגן אברהם" המובאים לקמן). (ב) אם רמ"א התכוון לכלי שמצביעים בו על הטקסט בקריאת התורה, מדוע העלים עין מן ה"פח" באותו הקשר הלכתי, שהשימוש בו קדום יותר ככל הנראה ונוכח במקורו (ב"תרומת הדשן")? הרי פשוט היה לכלול בקביעתו את שני הדברים גם יחד. (ג) אם מדובר בקריאת התורה, הזכרת "חובת היום" אינה מתאימה ונראית מיותרת, וראוי יותר היה לומר "שמסמנים בו הקריאה בתורה / בספר תורה". (ד) כמו כן, תמוה השימוש בשורש "סמן": אם הכוונה היא לכלי המשמש בקריאת התורה, ראוייה ופשוטה יותר המילה "להראות"/"להורות", כפי שרגיל בהקשר זה במקורות המאוחרים יותר. (ה) אם הכוונה היא לטקסט הנקרא בקריאה, אף הסגנון "מסמנין בו הקריאה לחובת היום" אינו רהוט; הסגנון "מסמנין בו בקריאה" היה צפוי יותר.

ניתן ליישב את חלקם הגדול של קשיים אלה בהנחה שבדורו של רמ"א השתמשו במחווים ("עצים") בתפקיד שונה מזה הרגיל היום: לא על מנת להצביע על הטקסט לשורותיו לאורך כל הקריאה, אלא רק כדי להצביע על תחילת הפרשה שהקורא בתורה מתחיל לקרוא בה והעולה מברך עליה, או על מנת להראות את הפרשה לעם – ומנהגים כאלה מתועדים מן המאה הי"ז ואילך, בקהילות יוצאי ספרד שבאירופה ובעדות המזרח לפחות.⁷⁴ אם כן, שני הקשיים הסגנוניים האחרונים מבוטלים, ולגבי הקושי הראשון ניתן להעלות את האפשרות שהשימוש במוט קצר בתפקיד המצומצם הנזכר כאן היה נפוץ, ידוע ועתיק, אלא שאין לו זכר בספרות ההלכתית קודם לרמ"א, משום שהחפץ התחיל לקבל מעמד של תשמיש קדושה רק כיוכל שנים קודם לכן בערך, במקומות מסוימים באירופה (אולי תחילה באיטליה). על כל פנים, לא פחות סביר לפרש שאין כאן הבדל מהותי בין דברי רמ"א לבין מקורו: על אף השינויים שהכניס רמ"א,⁷⁵ לשני המקורות

מהד' בובר, וילנה, תרמ"ז, עמ' 104). השווה גם גוטמן, עורך (לעיל, הערה 62), עמ' 189–190. מכל מקום, תפקידה או מהותה של ה"יד" בחפצים האלה טעונים בדיקות נוספות.

73 גם על "תרומת הדשן" ניתן להקשות קושיה מעין זו, כי גם ה"טס" אינו ידוע ממקורות קדומים יותר. אולם, המחבר משיב על שאלה הלכתית והשוואלים תיארו את החפץ ואת השימוש בו, ואפשר שהמחבר מביא את תורף דבריהם בלבד.

74 לסימון מקום תחילת הפרשה יש חשיבות הלכה למעשה, ואצל הפוסקים יש דעות שונות בעניין האם העולה לתורה צריך לברך שוב במקרה שהראו לו את המקום בטעות. ראה: בית יוסף, או"ח סימן קמ סעיף ג; ערוך השלחן, שם, ס"ק ה–ט, וראה להלן, הערות 80–81.

75 השווה גם את הניסוח הדומה אצל בעל "לבוש": ר' מרדכי יפה, לבוש מלכות (פראג, שפ"ג), או"ח סימן קנד סעיף ג: "...וכל שכן הכלונסים שתולין בהן הפרוכת שאינן אלא תשמיש

כוונה אחת: גם רמ"א התכוון לסימון ספרי התורה ולא לסימון הטקסט לבעל הקורא או לעולה לתורה. אם כן, סביר להניח שהבדל או שינוי מסוים במציאות החומרית גרם לשינוי "פח"/"עץ", ואפשר ששינוי זה היה מועט: בזמנו של רמ"א ה"כלונסות", או הלוחיות שבהן סימנו את ספרי התורה שנועדו להוצאה מארון הקודש נעשו בדרך כלל מעץ, ואילו שואלי בעל "תרומת הדשן" רצו לעשותן ממתכת.

הביאור הקדום ביותר לדברי רמ"א הידוע לי נמצא ב"מגן אברהם" של ר' אברהם גומבינר (נפטר בשנת תמ"ג) (סימן קנר ס"ק יד): "...שאינו לא לנוי ולא למלבוש, רק לסימן שלא יטעו. ועכשיו נהגו [לתלותן] בספר תורה לנוי". המילה "לתלותן" נוספה כאן על ידי אחרונים מאוחרים יחסית,⁷⁶ ומסתבר שהוספה זו נובעת מן ההבנה שמדובר ב"יד לתורה". אפילו אם הוספה זו ראויה ואינה משנה את כוונת הדברים המקורית, ניתן לפרש שה"חידוש" שה"מגן אברהם" מעיד עליו אינו התלייה, אלא השינוי מחפץ שימושי גרידא לחפץ של "נוי". השפעתם של דברי "תרומת הדשן" בולטת בניסוח דבריו, ואף כאן אין כל סיבה להניח שהמחבר שינה את כוונת דברי מקור זה ב"תרומת הדשן". עד למחצית השנייה של המאה הי"ח לא מצאנו מן הפוסקים וממפרשי ה"שלחן ערוך" ולו אחד שלגביו ניתן לקבוע בסבירות גבוהה שהבין את דברי רמ"א כך שהם מכוונים לכלי שמצביעים בו על הטקסט בקריאת התורה. ר' יוסף תאומים מלבוב (נפטר בשנת תקנ"ב), בעל "פרי מגדים", הוא הראשון שסבור כך (על אתר; פרנקפורט דאדר, תקמ"ו): "...ומסיק המ"א [ה"מגן אברהם"] האידנא היד שמראין בו הוא לנוי, וכל לנוי הוה תשמיש קדושה...".⁷⁷ בעל "מחצית השקל", ר' שמואל קעלין מבאסקוויץ, שחיבורו הופיע שנה לאחר מותו (וינה, תקס"ג), אף הוא הכיר פירוש שכזה, אבל עדיין מתלבט בביאור דברי רמ"א (וה"מגן אברהם"), ונוטה לפירוש שמשקף את דברי "תרומת הדשן", שמדובר בסימון ספרי התורה. כך הוא מפרש את דברי ה"מגן אברהם":

"לסימן שלא יטעו" – ר"ל שידעו איזה ספר תורה יוציאו מן הארון לצורך הקריאה, והיינו שאותו ספר תורה נגלל למקום שצריך לקרות חובת היום או

דתשמיש מ"מ אין לעשות מהם העצים שסומנין בו הקריאה של חובת היום שאין בהם משום נוי ס"ת ואינו קדושה כמו הם אלא עשויים לצורך אדם לראות שלא יטעו והוי מוריד מקדושתן". המהדורה החדשה (לבוש התכלת, ירושלים: ד' קדרון, תש"ס, כרך א, עמ' שפט) גורסת "שמסמנין" במקום "שסומנין", "ואין קדושים" במקום "ואינו קדושה".

76 ראה ב"שלחן ערוך השלם" על אתר (לעיל, הערה 13, כרך ג, ירושלים, תשנ"ה, עמ' מו).

77 לפירוש דומה בספרות ההלכתית המאוחרת יותר, ראה למשל: עזריאל הילדסהיימר, שו"ת ר' עזריאל, חלק א, יורה דעה, סי' רמד; י"מ אפשטיין, ערוך השלחן, פיעטרקוב, תרס"ג, אורח חיים, חלק א, סימן קנר סעיף ה. לעומתם, אצל יאיר חיים בכרך (נפטר בשנת תס"א) אין זכר להבנה שכזו. הוא כותב בחידושו לשלחן ערוך, ס' מקור חיים, ירושלים: מכון ירושלים, תשד"ם, על אתר (כרך ב עמ' 253): "שמסמנים בהם וכו' – ובשבת וי"ט אסור כמ"ש בסי' ש"מ ס"ד". שם מדובר באיסור כתיבה, לכן ברור שבעל הספר מתכוון ל"סימון" הספר (או סימון החלק שיקראו בו במועד) ולא לסימון בספר ב"יד לתורה", שאין בו משום כתיבה.

יודעים בו שהוא מוגה, וא"נ⁷⁸ היד שעושים לספר תורה שבה מראים לקורא שלא יטעה בקריאתו.

שים לב שבשני החיבורים האלה, המעלים את הפירוש שמדובר בכלי כעין ה"יד" שלנו, הביאורים מוסבים על דברי ה"מגן אברהם". כנראה השימוש במילה "יטעו" ב"מגן אברהם", הלקוחה מ"תרומת הדשן", פתח כאן פתח להבנה שהחפץ המדובר נועד למנוע טעויות בקריאת התורה עצמה – בתקופה שהחפץ הדומה ל"יד לתורה" כבר התקבל בבתי הכנסת והשימוש בו השתרש במנהגי קריאת התורה.

מעניין לעניין באותו עניין: מה היה תפקידה של ה"יד" שנשתמרה לנו מסוף המאה הט"ו מאיטליה? אם השתמשו במחווה בקריאת התורה בעיצוב כלשהו במאות הט"ו – י"ז בקהילות שונות, מה "סימנו בו", מה "הראו בו"? המחווה ששימש את ה"בעל קורא" בתורה בקריאתו ממש מתועד בקהילות יוצאי ספרד באירופה משנות השישים של המאה הי"ז.⁷⁹ אבל אפשר שהשתמשו בו כבר קודם לכן בתפקיד אחר: בהגבהת התורה, שהיא לפני קריאת התורה לפי מנהג ספרד ועדות המזרח, כידוע. הוראת תחילת הפרשה (שהוזכרה לעיל אגב הדיון על דברי רמ"א) בהגבהת התורה הייתה נהוגה, בחלק מקהילות אלה לפחות, במאה הי"ז;⁸⁰ והשימוש במחווה לצורך זה מתועד גם מסוף המאה הי"ט.⁸¹ מנהג ההוראה באצבע לעבר ספר התורה בהגבהתה היה נפוץ כבר בסוף המאה הי"ז או תחילת המאה הי"ח בקהילות הספרדיות.⁸²

78 בספרים הנדפסים כתוב "וא"כ", והוא משובש כנראה, ויש להגיה עם בעל "כף החיים" (או"ח סימן קנד, ס"ק סא): "וא"נ".

79 לנדסברגר (לעיל, הערה 45), עמ' 149.

80 "בירושלים [...] מקיפים בס"ת פתוח בכל הבית כנסת להראות את העם [...] ועוד שכלם רואים בראש הפרשה", ר' יעקב חאגיז (נפטר בשנת תל"ד), שו"ת הלכות קטנות (ויניציאה, תס"ד), חלק ב, סי' רנה. דבריו מובאים אצל יעקב גליס, מנהגי ארץ-ישראל, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ח, עמ' נו, סוף הערה ה.

81 "המנהג בערי המערב שבשעת ההגבהה מכבדין הרב לתת לו 'היד' (הנקרא 'פונטירו') למען הוא יראה להעם מקום הפרשה של היום והרב אומר בקול גדול וזאת התורה אשר שם משה וגו'" (שם טוב גאגין, כתר שם טוב, חלק א-ב, קיידאן, תרצ"ד, עמ' רפא, סי' לב). והשווה: "ב'פתיחת הארון' יכבדו תמיד את אחד ממכובדיהם והוא יסובב עם התורה בין שדרות העם [...] ומנפנפים לעמתה במטפחותיהם וקצות שרוליהם וישקו למו פיהם; כשמגיע עם התורה לשלחן-הקריאה, יגלול אותה מעט ומראה את הכתב [...] והרב או החכם מראה להם באצבעו התחלת פרשת השבוע, והעם יקרא בקול גדול: וזאת התורה וגו'" (צבי כשדאי, ממלכות אררט, פרשת מסעותי [...], אודיסה, תרע"ב, עמ' 48). במקור האחרון מדובר בהצבעה על תחילת הפרשה בפירוש (מה שאינו כן במקור הראשון), אבל לא נזכרה ה"יד" או חפץ דומה. אמנם השימוש בו באופן כללי מתועד היטב אף באזור ההוא: ל' מקדש-שמעאילוב (עורכת), יהודי ההרים, אורחות-חיים ומנהגים בקהילת הקווקז, ירושלים: מוזאון ישראל, 2001, עמ' 57 (ושם מובא המקור הזה באי-דיוקים קלים).

82 ר' יעקב כולי, ילקוט מעם לועז לדברים כז, כו (ספר דברים, ירושלים, תש"ל, עמ' תתרלז); ר' מרדכי קרישפין, דברי מרדכי, שאלוניקי, תקצ"ו, סי' ט, דף ב ע"ב. מקורות אלה צוינו כבר בידי ר' יוסף לעווי, מנהג ישראל תורה, חלק א (חמ"ד, תשנ"ד), עמ' רמא. במקור הראשון מדובר

הבאנו לעיל את עדותו של רד"ק על אחד מטעמי המקרא שנקרא "מראה מקום" – כינוי שעל פי צורת הסימן ועל פי הכינויים האחרים של אותו "טעם" מבוסס ככל הנראה על המוט הקצר שהצביעו בו על דברים. באופן דומה, השם "קולמוס", שהיה מקובל ל"יד" בקריאת התורה בעדות המזרח עד למאה העשרים, יחד עם השמות "מורה" ו"פונטירו" (בקהילות יוצאי ספרד שבאירופה), ועוד, מעידים על מקורה התפקודי של ה"יד"⁸³ ועל היעדר צורת ה"יד" והאצבע בעיצובו האמנותי של החפץ בראשית דרכו בקהילות אלה. צורתו הרגילה של המחווה היום ברוב עם ישראל היא: מוט קצר המעוצב בצורת יד בסופו, עם אצבע פשוטה. צורה זו אינה מתועדת לפני סוף המאה הט"ו, כזכור, והשערנו היא שצורה זו מושפעת מהסימן הגרפי שתיארנו לעיל (בפרק א), שהשתמשו בו המעתיקים והקוראים של ימי הביניים.⁸⁴

צורת יד ימין עם האצבע הפשוטה היא הראויה ביותר לכאורה לסימן שתפקידו להצביע על דברים בטקסט: היא נובעת מן המחווה הפשוטה להצביע על דברים שבראית המצביע או בסביבתו. מחווה זו נזכרת בתנ"ך, במדרשים ובאגדה,⁸⁵ והייתה

באצבע הקטנה, ואילו במקור השני מדובר ב"אצבע" סתם. וראה עוד להלן, בסוף פרק ד. על מקורותיו של מנהג הגבהת התורה ראה "בית יוסף", או"ח סימן קלד. מנהג זה ומנהג הרמת היד וההצבעה לעבר התורה כרוכים זה בזה ומשתקפים זה בזה. דרשת ר' עקיבה במכילתא דרשב"י (יז, יא; עמ' 122) הייתה עשויה לשמש בסיס לשני המנהגים: "כשהיה משה מגביה את ידו שעתידין יש' להגביה דברי תורה העתידין להינתן על ידו [...]".

83 אשר לשמות בעדות המזרח, ראה: יניב (לעיל, הערה 60); מקדש-שמעאילוב (לעיל, הערה 81), עמ' 57; ז' הנגבי וב' יניב, אפגניסתאן: בית הכנסת והבית היהודי, ירושלים: האניברסיטה העברית, תשנ"א, עמ' כב. גם השם "אצבע" מצוי, והשתמשו בו בהשאלה, כנראה, על פי הצורה הפשוטה כעין אצבע. לגבי המקורות התפקודיים, ראויות לתשומת הלב אותן "ידות" (מאמצע המאה הי"ח) המחזיקות ביד עט והעט הוא המורה; ראה גרפמן ומן (לעיל, הערה 45), עמ' 68.

84 לאחרונה מצאתי שה"יד" בקריאת התורה והסימן הדומה בדפוסים נזכרו בנשימה אחת אצל מ"צ פוקס: "...לפי הרמב"ם יוצא שראו את הפסוקים המדברים על אצבעו של הקב"ה כמעידים על יצירתו של אצבע מיוחדת להראות אולי כעין מה שרגיל ביד לקריאה בתורה או לסימון בדפוסים הראשונים" ("כאילו באצבע": תולדות הנוסח של ביטוי להרחקת ההגשמה", תרביץ, מט [תש"ם], עמ' 286). שם (בהערה 29) המחבר משער ש"השימוש ביד לקריאה בתורה כנראה הושפע מן הפסוקים הנידונים והמנהג קדום". זו הערה מאלפת; ברם, לפי מסקנתנו (ראה להלן) המנהג אינו קדום, ויש ספק אם השפעת הפסוקים הייתה ישירה.

85 I. Löw, "Die Finger in Litteratur und Folklore der Juden", *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*, hrsg. M. Brann, F. Rosenthal, Breslau: S. Schottlaender, 1900 (repr.: idem, *Studien zur jüdischen Folklore*, hrsg. A. Scheiber, Hildesheim: G. Olms, 1975, pp. 1–25). ראה גם ברכות מח ע"א (שאלת רבה לאביי ולרבה בילדותם: "רחמנא היכא יתיב?..."), וראה רנ"ן רבינוביץ, "דקדוקי סופרים", על אתר.

נהוגה בתרבויות שונות מקדמת דנא.⁸⁶ עם זאת, המעתיקים והקוראים לא השתמשו לצורך זה בעת העתיקה בסימן של יד או אצבע – ולעתים קרובות גם לאחר מכן – אלא בסימנים פשוטים יותר, כגון הסימן מעין יתד שזוויתו מכוונת למקום בטקסט.⁸⁷ במקורות התלמודיים יש חשיבות מיוחדת ליד הימין ולאצבע הימנית לא רק בכתיבת הספרים אלא גם בקריאתם ובטיפולם, ובפרט בקשר לספרי תורה. "שני לוחות הברית" היו "כתובים באצבע אלהים" (שמות לא: יח), וסתם "אצבע" היא הימנית.⁸⁸ במסכת סופרים אנו גורסים: "...והנותן ס"ת [ספר תורה] לחבירו לא יתנהו אלא בימין והמקבל לא יקבלנו אלא בימין שכן נתינתו מהר סיני, שנאמר 'מימינו אש דת למו' (דברים לג: ב)" (סופרים ג, י). ספר חסידים מוסיף דין דומה: "אדם שאומר לחבירו תושיט לי את הספר יקחנו בימינו ויושיט לו ולא בשמאלו ואדם שמראה באצבעו דברי תורה יראה באצבע שאצל הגודל ימינו שבו כתב הקב"ה את הלוחות".⁸⁹ לפי מדרשי ההלכה, במצוות שונות בתורה שכתוב בהן "זה" או "זאת", פירוש הדבר שהקב"ה הראה למשה באצבעו את פרטי הדברים במציאות הנחוצים להבנת הוראותיו על בורין; כמה מן המקבילות מלמדות שמשה מחקה את הקב"ה כביכול בכך שאף הוא מראה אותם דברים לעם ומלמדם באופן מוחשי.⁹⁰ לפי התרגום והאגדה, המילה "זה" ב"זה אלי ואנוהו" (שמות טו: ב) וכתהילים מח: טו ("כי זה אלהים אלהינו") אף היא מצביעה על מחווה זו.⁹¹ לצד

86 היא מתועדת בהקשר פולחני, למשל, בתרבות המיסופוטמית העתיקה; ראה Othmar Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament am Beispiel der Psalmen*, Zürich, etc.: Benziger Verlag – Neukirchener Verlag, 1972, 291 f.; Karl Gross, *Menschenhand und Gotteshand in Antike und Christentum*, Stuttgart: A. Hiersemann, 1985, 41 f.

87 הוא ה-*diple* בתרבות הכתיבה היוונית; ראה פרקס (לעיל, הערה 15), עמ' 303; E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, 2nd ed. by P. J. Parsons, London: University of London, Institute of Classical Studies, 1987, p. 14, index s.v. *diple*; L. D. Reynolds and N. G. Wilson, *Scribes and Scholars*, 3rd ed., Oxford: Clarendon Press, 1991, p. 11.

88 ראה את המקורות שצוינו בידי לוו (לעיל, הערה 85), עמ' 78. ועיין ויקרא יד: טז ובבלי מנחות י ע"א; זבחים כד ע"א.

89 ספר חסידים, מהר' וויסטינעצקי, סימן תרצ"ג, עמ' 180. השווה לוו (לעיל, הערה 85), עמ' 67.

90 לוו (לעיל, הערה 85), עמ' 65; מ' כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלים, תשס"ג, עמ' 195, 196 הערה 4.

91 תרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל, לשם. השווה מכילתא דר"י לשם (בשלח, פרשה ג; מהר' הורוביץ, עמ' 126–127); ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ג, עמ' 160–161. לא רק כינויי הרומז לקרוב (זה, זאת) מתפרשים כלשון הוראה או הצבעה במדרשים, אלא גם לשון "ראה": "וידבר ה' אל משה... עלה... וראה... את ארץ כנען אשר אני נותן לבני ישראל..." (דברים לב: מח-מט), וראה על זה ספרי דברים פי' שלח (מהר' פינקלשטיין, עמ' 388): "רבי אליעזר אומר אצבעו של הקב"ה היא היתה לו מטטרון למשה והראהו כל קריי ארץ ישראל עד כאן תחומו של אפרים עד כאן תחומו של מנשה"; והשווה ספרי במדבר, פי' קלב (מהר' הורוביץ, עמ' 182). מחווה נוספת בקריאת התורה: אחיזת "עצי החיים" בידי העולה לתורה בשעת ברכות התורה, אף היא נדרשת מכינוי רומז: "לא ימוש ספר

המקור במסכת סופרים, מקורות חז"ל נוספים מחזקים את ההיקש בין קריאת התורה לבין מתן התורה.⁹²

"אצבע אלהים" – ליתר דיוק "יד אלהים" – מופיעה באמנות היהודית בדורא-אורופוס⁹³ (וגם בדפוסים עבריים קדומים).⁹⁴ מן המוסכמות היא שציורים אלה משמשים רקע להתהוות המוטיב באמנות הנוצרית.⁹⁵

אולם, להוראה באצבע יש גם קונוטציה שלילית ברורה בספרות היהודית העתיקה: "אדם בליעל איש און הולך עקשות פה. קורץ בעיניו מולל ברגליו מורה באצבעותיו" (משלי ו: יב–יג);⁹⁶ "אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני אם תסיר מתוכך מוטה שלח אצבע ודבר און" (ישעיה נח: ט). אנו גורסים במדרש: "אמר ר' חוניא בראשונה כל מי שהיה מראה איקונין של מלך באצבע היה נהרג והתניקות הולכין לבית הספר ומראין את האזכרות באצבע, אמר הקב"ה ודגלו עלי אהבה" (תנחומא, במדבר, י).⁹⁷ הצורך להצדיק את נוהגי הילדים להצביע באצבע על הטקסט שקוראים בו, ובפרט על ה"אזכרות", מובן לאור הנימה של ביזיון ולגלוג שנדבקה למחווה זו בנימוסי היהודים והעמים.⁹⁸ לכן ההוראה באצבע (הימנית) בכלל, וההוראה על הטקסט המקודש בפרט, היא מחווה בעלת משמעות דו-ערכית: בתור חיקוי מחוות האל בכתיבת התורה כביכול

התורה הזה... " (יהושע א: ח); ראה בית יוסף, או"ח סימן קמט סעיף יא; ספר מרדכי השלם, על מסכת ראש השנה, יומא, סוכה, ירושלים, תשמ"ט, סוכה, פ"ג, סימן תש"ס, עמ' קנב והציונים שם.

92 ירושלמי מגילה ד, א, עד ע"ד (קריאת התורה בעמידה; סרסור); שמות רבה ג, ה (מהד' שנאן, ירושלים – תל אביב, תשמ"ד), עמ' 127 (משה כ"סרסור), השווה: מרדכי יפה, לבוש מלכות, או"ח סימן קמא ס"ק ד (ירושלים, תשנ"ז, כרך א, עמ' רצו–רצז).

93 Ann Perkins, *The Art of Dura-Europos*, Oxford: Clarendon Press, 1973, 57 f.; Plates 19, 21; Rachel Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Leiden: Brill, 1998, 144–146

94 ר' יוסף יעבץ, מאמר האחדות, מנטובה, שי"ג, בשער מצויר כדור הארץ, ומן הזווית השמאלית התחתונה יד מצביעה עליו – היא יד אלהים ככל הנראה. כמעט אותו שער מופיע בספרו של ר' שם טוב בר' שם טוב, ספר האמונות, פירארה, שט"ז–שי"ז (דפוס צילום, ירושלים, תשכ"ט) בשער ובעמוד האחרון, והיד שם מן הזווית השמאלית העליונה.

95 *Lexikon der christlichen Ikonographie* (hrsg. Engelbert Kirschbaum), Rom etc.: Herder, 1970, Bd. II, Sp. 212; *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* (hrsg. Klaus Wessel), Stuttgart: A. Hiersemann, 1971, Bd. II, Sp. 951–952, 954–955, 958

96 השווה בבלי יומא יט ע"ב: "הקורא את שמע לא ירמוז בעיניו ולא יקרוץ בשפתותיו ולא יורה באצבעותיו".

97 עיין במקבילות: שיר השירים רבה ב, ד; במדבר רבה ב, ג (במדבר ב: ב). כשה"ש רבה בשינויים בעלי משמעות: "...ועכשיו אדם מניח ידו על האזכרה כמה פעמים ואינו נזוק..."

98 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (hrsg. H. Bächtold-Stäubli, E. Hoffmann-Krayer), Bd. II, Berlin-Leipzig: W. de Gruyter, 1929/30, pp. 1483–1485. לחפצים נגד "עין הרע" מאיטליה מהמאה הי"ט, הדומים ל"יד" שלנו ועיצובם מבוסס על המשמעות השלילית הזאת של המחווה, ראה: F. T. Elworthy, *The Evil Eye*, London: J. Murray, 1895, pp. 241f, 259, 269 ff. והשווה: יעקבי (לעיל, הערה 44), כרך א, עמ' 48–58, 138 על צורת ה"יד" כ"חמסה" אצל יהודי פרס.

יש בו משום נתינת כבוד (ספר חסידים); מאידך גיסא, בין אדם לחברו היא מחווה של זלזול, לגלוג ואיום. אותן שתי פנים למחווה זו אנו מוצאים גם באיסלאם: היא מחווה של איבה וקללה, מחד גיסא, ומחווה של שבועה או תפילה מאידך גיסא (ושתייהן כבר בקרב הערבים הטרומ-איסלאמיים).⁹⁹

כיום נפוץ המנהג – לא רק בקהילות "ספרדיות" ובעדות המזרח, אלא גם בקהילות "אשכנזיות" – להצביע לעבר ספר התורה בשעת הגבהתו בבית הכנסת. אמירת הפסוק "זאת התורה..." (או חלקו, בצורות שונות) היא כנראה גורם מרכזי בהתהוות מנהג זה.¹⁰⁰ לא מן הנמנע שהמנהג השפיע על עיצוב ה"יד" לתורה; אולם, ברור שההצבעה על התורה אינה המקור האפשרי היחיד לצורת ה"יד", ואינה האסוציאציה היחידה שהחפץ עשוי לעורר.¹⁰¹ מקור אפשרי אחר, קדום ובסיסי יותר, להצבעה לעבר התורה בהגבהתה (או להרמת היד לעברה, לפחות) היא הכתוב בספר נחמיה ח:ה-ו: "ויפתח עזרא הספר לעיני כל העם כי מעל כל העם היה וכפתחו עמדו כל העם. ויברך עזרא את ה' האלהים הגדול ויענו כל העם אמן אמן במעל ידיהם ויקדו [...]". פירושו של "במעל ידיהם": בהרמת ידיהם, לפי הפרשנות המקובלת.¹⁰² יתרה מזו, ההצבעה לעבר התורה נעשית באצבע הקטנה בדרך כלל (או בציצית, או בפאת הטלית), ומלווה בנישוק האצבע (או הציצית או הטלית). וריאציה אחת, פחות שכיחה, היא נגיעת האצבע בעיניים לאחר ההצבעה, במקום נישוק או בנוסף לכך. מנהגי ההצבעה, הנישוק וחילופיהם מבוססים על הזיקה בין הראיה והנגיעה. הראיה, הנתמכת על ידי ההצבעה לעבר ספר התורה, היא כעין תחליף לנגיעה בספר עצמו. כמו כן, הנישוק באצבע או הנגיעה בעיניים אף הם תחליפים לנישוק בספר גופו.¹⁰³ השימוש באצבע הקטנה דווקא (או בציצית וכו')

99 ראה: I. Goldziher, "Über die Vorgeschichte der Higâ'-Poesie", *Abhandlungen zur arabischen Philologie*, Leiden, 1896, pp. 55–57; idem, "Zauberelemente im islamischen Gebet", *Orientalische Studien gewidmet Theodor Nöldeke ...*, hrsg. C. Bezold, Gieszen: A. Töpelmann, 1906, Bd, I, 320 f.; Johannes Pedersen, *Der Eid bei den Semiten*, Strassburg: K. J. Trübner, 1914, pp. 95–96

100 השווה: לעווי (לעיל, הערה 82), עמ' רמ-רמא; ר' שלמה מן, ספר זאת התורה, חלק א, ירושלים: פאר בנימין, תשנ"ב, עמ' קיט; ליברמן (לעיל, הערה 91); ד' שפרבר, מנהגי ישראל, כרך ב, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"א, עמ' 89.

101 ראה למשל את היד מן המאה הי"ח שחקוק עליה הפסוק משמות יז:יא; J. Brinckmann, "Die jüdische Kultgegenstände im Hamburger Museum [...]", *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde*, 23 (1907), p. 76. לאור מה שנאמר לעיל, ה"יד" לתורה עשויה להתפרש כ"ידו של משה" לא פחות מאשר "אצבע אלהים" כביכול.

102 רש"י, אבן עזרא ועוד. לא ידועים לי עד כה כל אזכור או הפניה לפסוק זה בהקשר הנוכחי. להרמת היד בעת שבועה ותפילה, השווה גם בראשית יד:כב, ורמב"ן על אחר.

103 לא מצאתי זכר להבחנה כעין זו עד כה, לא במחקר ולא בראשונים ובאחרונים, לא אצל מתנגדי מנהג הנישוק ולא אצל תומכיו; ראה את ההפניות לעיל בהערה 100, וראה יצחק רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, או"ח, חלק א, בני ברק: מכון פעולת צדיק, תשנ"ו, עמ' קעה-קעז, הערות ד, ז. אשר לזיקה בין הנגיעה והראיה: בענייני ברכות, למשל, יש נטייה ברורה בהלכה להעדיף אחיזה הדבר הקשור לברכה (או הנגיעה בו) על מנת שהברכה תהיה מכוונת ולא לבטלה. אם האחיזה או הנגיעה נמנעת או בלתי רצויה מסיבה זו או אחרת, ראיית הדבר משמשת תחליף, או מועדפת; דוגמה קרובה לענייננו היא ברכות העולה לתורה, בנוגע לתחילת פרשתו ולסיומה

בהצבעה בעת הגבהת התורה מוסבר על ידי משמעותה השלילית של ההוראה באצבע (אצבע הסמוכה לאגודל דווקא);¹⁰⁴ ושם גם השימוש בחפץ בהוראת הטקסט, במקום באצבע ממש, נובע מכך, בנוסף להימנעות הנדרשת מהנגיעה בספר תורה ביד.

סיכום

המקור ההלכתי הראשון שמעיד מעל לכל ספק על חפץ שמשמשים בו בקריאת התורה בבית הכנסת הוא מן המחצית השנייה של המאה הי"ח ("פרי מגדים"). במקור זה, ובמקור נוסף מאותו זמן בערך ("מחצית השקל"), החפץ נקרא "יד", ומסתבר שצורתו כפי שהכירו אותו מחברים אלה הייתה דומה, על פי רוב, לצורת ה"יד" הקדומה ביותר עם אצבע פשוטה הידועה לנו, כנראה משנת רמ"ח מאיטליה. מדברי בעל "מגן אברהם" במחצית השנייה של המאה הי"ז אנו למדים שבזמנו הפכו כבר ה"עצים" גם בארצו (פולין) לכלי תפאורה ו"נוי" לספרי תורה, אך לא ברור אם הוא התכוון לכלי שמשמשים בו להצבעה על הטקסט בקריאת התורה. לגבי ארצות אשכנז (פרט לאיטליה) אין לנו מקורות ספרותיים שעל פיהם ניתן לשרטט את תולדות התקבלותו, תפוצתו ושימושו של החפץ בין סוף המאה הט"ו ובין סוף המאה הי"ח. לעומת זאת יש עדויות ספרותיות (לא הלכתיות) מאמצע המאה הי"ז על "מחווים" מכסף (לאו דווקא בצורת "יד") ששימשו בקריאת התורה בקהילות יוצאי ספרד ופורטוגל באירופה. יש סימנים לכך שמחווה כזה ובצורה פשוטה יותר היה בשימוש בקהילות יהודי ספרד כבר במאות הקודמות. בארצות המזרח חדר העיצוב בצורת יד עם האצבע לאזורים מסוימים בלבד ובזמן מאוחר יחסית, כנראה לא לפני המחצית השנייה של המאה הי"ט, בהשפעה אירופאית.

סימן של יד עם האצבע המצביעה על מקום בטקסט בשימושים שונים ידוע מכתבי-יד עבריים החל מהמאה הי"ג, רובם ככולם בכתביה אשכנזית, איטלקית או ביזנטית. הסימן הוא נדיר בכתבי-יד ספרדיים, ולא מצאנו דוגמתו בכתבי-יד מזרחיים. סימן זה שכיח למדי במאה הט"ו, ונפוץ גם בדפוסים עבריים, קדומים ומאוחרים כאחד. בתולדות הספר באופן כללי, ראשיתו של הסימן היא בכתבי-יד יווניים ולטיניים באירופה. הימצאותה הכמעט בלעדית של צורת ה"אצבע" באזורי התרבות האיטלקית וה"אשכנזית" בכתבי-יד העבריים מכאן, ומאוחר יותר ב"ידות לתורה" מכאן, מצביעה על האפשרות שיש קשר, אפילו קשר סיבתי, בין הופעות המוטיב בשני הדברים. כעת אין בידינו ראיות חותכות לקשר שכזה; השערנו היא שלסימן הגרפי של היד אכן הייתה השפעה מכרעת, ישירה או עקיפה, על עיצובו האמנותי של החפץ בצורת יד ואצבע פשוטה בסופו.¹⁰⁵

(ראה לעיל, הערה 74). הדוגמאות הן רבות, גם בתחומי הלכה אחרים, וארחיב בהן במקום אחר.

104 השווה את ה"דברי מרדכי" (לעיל, הערה 82) שמביא את הדרשה מן התנחומא (לעיל, ליד הערה 97) במובן החיובי כמקורו של המנהג.

105 כל החפצים הדומים ל"יד" בקרב העמים הידועים לנו (לעיל, הערות 51, 98), הם מהעת החדשה. דוגמה להשפעות חיצוניות על העיצוב האמנותי של בית הכנסת וכליו, כאשר לכתבי-יד עבריים יש תפקיד חשוב, ואולי אפילו מכריע, בהעברת השפעות הללו, היא צורת שני לוחות הברית, המעוגלים בצד העליון. (וגם שם, המעבר מהציורים והאיורים אל העיצוב התלת-ממדי

אשר לתפקידו של החפץ, על פי דברי בעל "מחצית השקל", ב"יד" "מראים לקורא שלא יטעה בקריאתו"; מן המקורות הקדומים יותר לא מתבהר תפקידה של ה"יד", ואפשר שעד לזמן מאוחר יחסית (אפילו במאה התשע עשרה) באזורים ובקהילות מסוימים השתמשו בה בעיקר בסימון הפרשיות, בייחוד בהוראת תחילתן (ושמא גם סופן) לקהל או לעולים לתורה.¹⁰⁶ מבחינה תפקודית, אביה של ה"יד" הוא העט (stylus) או המוט הקצר והפשוט שהשתמשו בו בימי הביניים בהקניית יסודות הלימוד להצבעה על הכתב; ומאחר שלעתים קרובות בית המדרש או בית הכנסת שימש גם מסגרת להוראת קריאה וכתובה,¹⁰⁷ אפשר שהמקום גרם להעברת החפץ משימוש החינוכי לשימוש הליטורגי.

למוטיב של היד עם אצבע פשוטה יש שורשים במקרא, בספרות חז"ל ובאמנות היהודית העתיקה גם יחד, ובמובן זה הוא חזר לאכסניה שלו בהתהוות ה"יד לתורה". לצד המעגל ההיסטורי והרעיוני, נסגר כאן מעגל תפקודי ואיקונוגרפי: מאצבע אלהים (או יד משה) באמנות העתיקה, לאצבע אלהים (או יד משה) בהידור מצוות קריאת התורה, דרך המחווה בשימוש "חול" בבית הספר ודרך ה"יד קטנה" בתולדות הספר.

ORATIO PRIMA.

Verba duae duas primas litteras similes sunt pauca, in *rum similiū* ceduntq̄ iuxta ritum perfectorum, ut ab *litterarum*. ambulauit dicitur, leniter ambulabo. Isaiæ tricesimo octauo. Et à sextauit, & sextauit te. Ezech. tricesimonono. Et sextabitis Eph. Ezech. 46. Et fere nihil amplius in uerbis. Magis autem inueniuntur in nominibus, ut processit stella. Num. 24. Et figurans in colore rubeo. Ieremiæ 22. Pupilla oculi fui. Zach. 1. & similia pauca. Porro in perfectis nullum uerbum inuenitur cuius prima & tertia sunt similes. Et dictio, deuorabunt sanguinem, Iob. 39, non habet radicem ala, ut explicabo in libro compositionis. Sed in imperfectis radicibus inuenitur, ut fuit, dedit & alia pauca. In nominibus magis inueniuntur, præcipue cum Schin, ut sol, radix, tres.

מאמר א

שְׁתֵּי אֲחִיּוֹת תְּרַאשׁוֹנוֹת רוֹמוֹת וְחָם חֹלְכִים עַל רֶרֶךְ חֲשָׁלָיִים בְּמוֹ מִן רֶרֶךְ נֹאמֶר אֶרֶץ יִשְׁעִיהָ לֹחַ וּמִן שִׁשָּׁח וְשִׁיחִיךְ יִחְזָקָא לֹט וְשִׁיחָם אֵת חֲאִיפָה יִחְזָקָא מִן וְכַמְעַט אֵת עוֹר בַּסְּעָלִים וְיִוְתֵר נִמְצָאִים בְּשִׁמוֹת בְּמוֹ רֶרֶךְ כִּכְבַּב בְּמִרְכָּבָא וְשִׁשָּׁח בְּשִׁשָּׁר יִרְמִיָּה כֹל בְּכַח עֵינָיו וְכִרְיָה אֶרֶץ וְרוֹמִיָּהם מְעֻטִּים ; וּ וְפִעְלִים שִׁיחִיו בְּחֵן חֲפָא וּ וְחֲלָמָא רוֹמִים אֵין גַּם אַחֵר בְּשִׁלָּמִים וּמִלֵּת יַעֲלֶעוּ רָם אִיּוֹב לֹט אֵין שִׁרְשָׁח עַלֵּע כְּאִשָּׁר אֲבָאָר בְּסִפֵּר הַחֲרֻכָּבָא אֲבָל בְּשִׁרְשִׁים שִׁאֵינָן שִׁלָּמִים נִמְצָא חִיָּה וְנִתָּן וְזוּלָתָם מְעֻטִּים וְיִוְתֵר נִמְצָאִים בְּשִׁמוֹת וּ וְכַמְעַט עִם חֲשִׁין בְּמוֹ שִׁמְשָׁ שִׁרְשָׁ שִׁלָּשׁ ;

איור 1: Elia Levita, *Grammatica Hebraica* [...], עם תרגום לטיני בידי Sebastian Münster, באול, רפ"ה. ראה ליד הערה 5.

חל באיטליה, במאה הט"ו, ככל הידוע היום). ראה: גר בן-עמי צרפתי, "לוחות הברית כסמל היהדות", עשרת הדיברות בראי הדורות (בעריכת בן-ציון סגל), ירושלים: מאגנס, תשמ"ו, עמ' 353–387, ובמיוחד עמ' 367–371.

106 אולי זה הרקע לתופעה הבלתי מוסכרת (באופן חלקי לפחות) עד כה, מדוע מופיעות ה"ידות" באזורים מסוימים באסיה (בייחוד בדרום-מזרח הקווקאז) ב"זוגות", כלומר שתי "ידות" מחוברות זו לזו בשרשרת; השווה יעקבי (לעיל, הערה 44), כך א עמ' 121–122.

107 עיין גלגולי משמעות המונח "חזן" מתקופת התנאים ועד ימי הביניים; ראה למשל פרשנות משנה שבת א:ג (בייחוד ר' ישעיה ברלין, "יש סדר למשנה" על אתר); ערוך השלם, כך ג, עמ' S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Berlin-Wien: B. Harz, 1922, pp. 357–360; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Berkeley: השווה ; 131–121 University of California Press, 1971, p. 189.

confundere. Ius est magis nunc stupor aequore blandi
 nunc procellis ac fluctibus inhorroscere nos ad
 statum nostris moribus alienum. Inoperta bonorum
 cupiditas alloquitur, haec nostra uis est. hunc continua
 um ludum ludimus. rotam uolubili orbis uersamus
 infima summis. summa infimis mutare gaudemus. A
 cende si placet fides, lege nequa cum ludis inuicatio
 poscet. descendere iniuriam putet. Antumores. Igna
 rabas meos. nesciebas croesum regem lydorum cito
 paulo ante formidabilem. mox deinde miserandum
 rogi flammis traditum. misso caelestis ambre defensi.
 Numte praeterit paulum per se. rogis ase capta calamita
 bus. pias impendisse lacrimas. Quid tragoecliarum
 clamor aliud deflet. nisi indiscreto rerum fortunam
 felicia regna uertentem. Nonne adolescens pulcherrimus
 in iouis limine iacere didicisti. quid si uberius de bono

Boethius, De consolatione philosophiae, : איו" 2

Ms Vatican lat. 3363, fol. XI; הועתק במאה ה"ט; ראה הערה 15.

סודות והכח גלות וכן
 ערי יסון וסודי תינון
 וחד סודות יסון חסד
 עריה חסד וכן סוד
 ערי חסד וכן סוד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד

סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד
 סודות עריה חסד

עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד

עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד

עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד
 עריה חסד

איו" 3 : תורה עם הפטרות ופירוש רש"י, כ"י קופנהגן, Den. Cop. Kong. Bib. Cod. Hebr. XIV, 303א (באדיבות הספרייה המלכותית, קופנהגן). הועתק במאה ה"ג. ראה ליד הערה 23.

איור 5: מחזור "אולם", כ"י בודפשט, אוסף קאופמן A 383, ספריית האקדמיה
ההונגרית למדעים, 187ב. (באדיבות ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים).
הועתק בשנת ק"צ לערך. ראה ליד הערות 34, 39.

כִּי חֲנֻחַת הַיּוֹד הַגָּאוֹנִים וְדַבְּרֵי טָל רִבִּי מִשֵּׁ
 שֶׁאִין לֵה בִּזְיוֹנָה מִכָּד עַד שֶׁהַשְּׁבַע שֶׁ
 שָׁהִי זֶה בָּאָר לְהַסִּידַע בְּנִצְכֵי יְהוּדִים לֹא
 יִפְדַּע אֵלֶּה בְּשִׁבּוּעָה . אֵלֶּה שֶׁ
 שֶׁפָּקְדוֹ לֵה בִּי חֲנֻחַת אִין מִיחֲשָׁבִין עִסָּה
 עִלְמִכְטָה יִידָה בְּטָלִין אִיהוּ וְאֵב לֹא הוֹלֵךְ
 עַד שֶׁיָּבֹא רִיחֵ טִיב וְהַכְּעוּהָ . אֵב מִיִּסָּה לֵה

הַגָּאוֹנִים
 וְדַבְּרֵי
 טָל רִבִּי
 מִשֵּׁ

איור 7 : ספר מצוות גדול לר' משה מקוצי,
 כ"י קופנהגן, XXXVIII, Den. Cop. Kong. Bib. Cod. Hebr. 211א
 (באדיבות הספרייה המלכותית, קופנהגן). הועתק בשנת ק"ע.
 ראה ליד הערות 31, 41

Das

הַגָּאוֹנִים

blac.

Offica die ander kunst vnd den vier weisende kün/
 22 1488

איור 8 : Rodericus Zamorensis, Spiegel des menschlichen Lebens,
 Augsburg: P. Berger, 1488
 ראה הערה 51.